

4030. AUS UND ZU HUET, DEMONSTRATIO EVANGELICA

Vorläufige Datierung: [März 1679]

Überlieferung:

- 5 L Auszug mit Bemerkungen aus P.-D. HUET, *Demonstratio evangelica ad Serenissimum Delphinum*, Paris 1679: LH I 20 Bl. 314–329. 6 Bog. u. 4 Bl. 2°. 30²/₃ S.

bearbeitet von Herma Kliege-Biller

- [Anhaltspunkte zur Datierung:] Leibniz hatte Pierre-Daniel Huets Manuskript seiner *Demonstratio evangelica ad Serenissimum Delphinum* bereits in seiner Pariser Zeit einsehen können und hoffte seitdem auf eine baldige Drucklegung des Textes. Am 3. März 1679 erwartete er noch, wie aus seinem Brief an Johann Georg Graevius hervorgeht (I, 2 N. 413), das Anfang 1679 erschienene Buch. Ein Brief an Huet selbst, der den Erhalt der *Demonstratio evangelica* voraussetzt (»In qua opinione sum plane confirmatus, ex quo opus ipsum videre datum est, beneficio Serenissimi Principis mei cujus maximus est zelus verae pietatis, et incredibilis nisi praesentibus audientibusque vis acerrimi iudicii.«; II, I N. 203, S. 695), und der noch im März geschrieben worden sein dürfte, wird bereits am 3. April 1679 von Hansen angeführt (I, 2 N. 439, S. 455). Leibniz dürfte die vorliegenden Exzerpte daher wohl unmittelbar nach Erhalt des Buches im März 1679 angefertigt haben. Diese Datierung wird auch durch das Wasserzeichen des Papiers unterstützt, das 1679 und dort besonders in der ersten Jahreshälfte vielfach belegt ist. Am Ende des Textes findet sich ein später ergänzter Nachtrag zu S. 139, der erst ab der zweiten verbesserten und vermehrten Ausgabe Amsterdam 1680 nachzuweisen ist. Ein Exemplar der Pariser Ausgabe von 1679 befand sich in Leibniz' Besitz (Leibn. Marg. 207). Es enthält außer dem Besitzervermerk »G. G. Leibnitius« auf dem Schmutztitel nur drei weitere Einträge: auf S. 39 Z. 34 die Unterstreichung des Wortes »lapidibus«, auf S. 43 zu Z. 29–34 eine Anstreichung am Rand (zu »Multis id confirmat Justinus ... apparuisse scribit«) und auf S. 73 Z. 16 eine Unterstreichung in der Passage »a Damascio liber nondum editus περι ἀρχῶν.«
- Leibniz orientiert sich zwar eng am Text, er zitiert jedoch meistens nicht wörtlich, sondern stellt vielfach einzelne Worte um oder paraphrasiert. Umfangreichere wörtliche Übernahmen aus Huets Text setzen wir kursiv und im Gegensatz zu Zitaten aus anderen Schriften ohne gesonderten Nachweis im Apparat, Auslassungen in diesen Übernahmen werden mit [. . .] gekennzeichnet. Leibniz' eigene Bemerkungen stehen in (+ +). Bis S. 204 exzerpiert Leibniz durchgehend, abgesehen von einer kleineren Lücke zwischen den S. 20–32, um dann Huets Aussagen (bis S. 255) über die Propheten auf einen anderen Zeitpunkt zu verschieben (»De prophetis alio tempore excerptam«) und bis S. 337 den Text wieder durchgehend zu bearbeiten, zumeist in knappen Notizen und unter Anführung zahlreicher Belegstellen in der Vulgata. Nach einem Sprung zu S. 363 werden die Abstände zwischen den einzelnen Einträgen größer, die einzelnen Bemerkungen dafür aber umfangreicher und ausführlicher. Zu S. 397–463 und S. 566–623 finden sich ebenfalls keine Exzerpte.
- 35 [Thematische Stichworte:] translatio sapientiae; demonstratio fidei; prisca sapientia; critica sacra; kritische Klärung der Authentizität biblischer Überlieferung

[Einleitung:] —

314 r°

Petri Danielis Huetii Demonstratio Evangelica ad Serenissimum
Delphinum. Parisiis apud Stephanum Michalet 1679. fol.

[ad p. 18] Approbationes Episcoporum, ArchiEpiscopi Ebrodunensis Episcopi Metensis, Bajocensis, Condomensis[.]

[ad p. 2] PRAEFATIO. Ex variis pro Religione christiana argumentis selegi unicum, de 5
Eventu Prophetiarum. Cum enim Amstelodami cum doctissimo Judaeo Menasseh ben
Israel disputarem, occasionem nactus sum de eo cogitandi diligentius. Nimirum duo esse
demonstrationum pro religione genera, unum a prophetiis, alterum a miraculis. Illud a Paulo
1. Cor. II. 4. vocari demonstrationem spiritus (ἀπόδειξιν πνεύματος) hoc demonstrationem
virtutis (ἀπόδειξιν δυνάμεως)[.] Hoc argumentum a prophetiis tractavere Ammonius libro *de* 10
consensu Mosis et Jesu, Theodorus libro ejusdem argumenti, Aristo Pellaeus in *disputatione*
Jasonis et Papisci; Origenes in libris *Contra Celsum*; Petrus etiam, imo ipse Jesus.

[ad p. 3 sq.] Demonstratio Religionis christianae non minus certa est, quam
sunt Geometriae[.] Fundamenta omnis Ratiocinationis sunt Notiones communes seu quae
apud omnes fidem habent, Salustius cap. 1 *de Diis et mundo*, nam quo quid a pluribus 15
sapientioribus receptum est, eo majorem fidem habet, Arist. 1. *top.* 1 maximam ergo quod
plerique omnes non disputando tantum sed et agendo sequuntur; qualia sunt principia fidei
Historicae, nam principia Geometri[c]a tantum subtiliores intelligunt et admittunt[.] Zeno
Epicureus imperfecta esse docebat Geometriae initia, nec quicquam inde effici, nisi alia
quaedam adjicerentur, quem toto libro refutare conatus est Posidonius. Eandem sententiam 20
renovare conatus est Hobbesius.

3 Ebrodunensis Episcopi *erg. L* 4f. Condomensis |, Sagiensis *gestr.* | (1) Ex (2) Praefatio *L*
8 prophetiis, (1) quod s (2) illud (3) alterum *L* 9 hoc (1) ἀπόδειξιν (2) demonstrationem *L*
14f. seu (1) apud omnes receptae (2) quae ... habent, |Salustius ... mundo, *erg.* | *L* 16 eo (1) plus | (2)
majorem *ers.* | *L*

3 ArchiEpiscopi ... Metensis: d. i. George d'Aubusson de la Feuillade. 4 Bajocensis: d. i. François
de Nesmond, Bischof von Bayeux. 4 Condomensis: d. i. Jacques-Bénigne Bossuet. 4 (Varian-
te) Sagiensis: d. i. Jean Forcoal, Bischof von Seés. 8–10 Paulo ... δυνάμεως: vgl. 1. Korintherbrief,
2, 4. 10f. Ammonius ... *Jesu*: Ammonios' Abhandlung *Περὶ τῆς Μωϋσέως καὶ Ἰησοῦ συμφωνίας* ist
nicht erhalten. 11f. Aristo ... *Celsum*: Die (größtenteils verlorene) *Altercatio Jasonis et Papisci*, von
Maximus Confessor erst im 7. Jh. Aristo Pellaeus zugesprochen (vgl. *Opera S. Dionysii Areopagitae cum*
scholiis S. Maximi et paraphrasi Pachymerae, hrsg. v. B. Cordier, Antwerpen 1634, Bd 2, S. 17), ist vor
allem durch eine Erwähnung bei ORIGENES, *Contra Celsum*, IV, 52 bekannt. 12 Petrus: vgl. 2. Petrus-
brief 1, 19. 14f. Fundamenta ... *mundo*: vgl. SALLUSTIUS, *Περὶ θεῶν καὶ κόσμου* (*De Deis et mundo*),
cap. 1. 15f. nam ... Arist. 1. *top.* 1: vgl. ARISTOTELES, *Topica*, I, 1, 100 b. 18–20 Zeno ...
Posidonius: vgl. PROKLOS, *In primum Euclidis elementorum librum commentarii*, 199–200 u. 214–218.
21 Hobbesius: vgl. TH. HOBBS, *De principiis et ratiocinatione geometrarum*, London 1666 u. ö.

Ad fidem faciendam inanis est sine gratia Dei omnis argumentatio: Etiam in Republica leges indigent fide et vetat Plato juvenes in leges inquirere lib. 1. de Legibus[.]

[ad p. 5] Augustini *liber de utilitate credendi*. Demonstratio tamen fidei divinae extrinsecum adminiculum est[.]

- 5 [ad p. 6 sq.] DEFINITIONES (1) *liber genuinus* [...] *est qui ab eo autore scriptus est a quo scriptus esse dicitur et eo circiter tempore quo scriptus esse fertur* (+ suffecerat autor, omitti poterat tempus +) (2) *liber coetaneus* [...] *qui eo [...] tempore scriptus est, quo res in eo gestae contigere*. [(4)] *Prophetia est narratio rerum futurarum quae nondum contigerant eo tempore quo prophetia illa edita est, quaeque ex naturalibus causis praevideri*
 10 *non possunt*. (5) *Religio vera* [...] *est quae res solum veras ad credendum propositas habet*. (6) *Messias est homo-Deus a Deo divinitus missus ad hominum salutem et a prophetis in veteri Testamento praedictus*. (7) *Religio Christiana* [...] *est quae Jesum Christum Messiam esse statuit et quae in libris sacris sive veteris et novi Testamenti [...] scripta sunt pro veris habet*.

314 v° 15 (+ Quaedam hic disputat contra Definitiones Geometrarum et aeternam rerum geometricarum veritatem. Sed in eo errat quod putat: puncta, lineas, figuras aut corpora esse aut nihil. Nihil esse in intellectu quod non fuerit in sensu. Propositiones Universales ab inductione pendere +)

[ad p. 10] Postulat. 1 *postuletur adhiberi hic animus docilem et veritatis studiosum, non refractarium et pertinacem*[.]

20 Postulat. 2 *Tam certo ea credi quae hic probabuntur, quam creduntur reliqua quae parvis roboris rationibus nituntur*.

[ad p. 11] Axioma I *Omnis liber est genuinus qui genuinus habitus est omnibus proximis, et continuata serie eum sequentibus aetatibus*.

25 [ad p. 12] Axioma II *omnis Historia est verax quae res gestas ita narrat, ut narrantur in multis libris coetaneis vel aetati proximis, quae res gestae sunt*.

Axiom. III *prophetia omnis est verax quae praedixit res eventu deinde completas*.

Axiom. IV. *omnis prophetica facultas a Deo est*[.]

[ad p. 17 sq.] Propositio I. *genuini sunt libri Novi Testamenti*. Haec pluribus probat
 30 Eusebius in *Historia Ecclesiastica*.

Evangelium secundum Matthaenum[,] testimoniis ex eo utitur Clemens Romanus

8 (3) *L ändert Hrsg. nach Huet* 17 Universales (1) omnes cognosci (2) ab *L* 29–31 Haec ... *Ecclesiastica. erg. (1) Ex Evangelii (2) Evangelium L* 31 Matthaenum (1) citat (2) [,] testimoniis ... utitur *L*

29f. probat Eusebius: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*. 31–S. 403003.1 Evangelium ... *Corinthios*: vgl. CLEMENS I. (Clemens Romanus), *Epistola ad Corinthios* u. *Epistola altera ad Corinthios*.

(Paulo ipsi celebratus ad Philippenses) in *Epistola ad Corinthios*, et *Epistola Barnabae* inscripta, et Ignatius qui Christum resuscitatum se vidisse gloriabatur, et Polycarpus et Papias Johannis discipuli. Unde *solum Matthaei Evangelium probabat Cerinthus*. Justinus Martyr omnes N. T. libros citat praeter Epistolam Pauli ad Philemonem, Catholicam Judae, et duas Johannis postremas, quarum citandarum ob brevitatem non fuit occasio. *Succedit Athenagoras, huic Irenaeus Polycarpi discipulus*, qui narrat Matthaeum scripsisse *Evangelium Patria lingua cum Romae Petrus et Paulus Evangelium promulgarent*. 5

[ad p. 18] Evangelium secundum Marcum. Citat Papias Episcopus Hierapolitanus et Clemens Alex. Irenaeus tradit Marcum conflavisse Evangelium ex iis quae Petrum praedicare audiverat. 10

Lucae mentio [2.] Corinth. VIII. 18. et Euseb. *Hist.* 3. cap. 4. putat ejus Evangelium a Paulo designari, cum ait *secundum Evangelium meum*. Utitur Lucae Evangelio Clemens *ad Corinth.* et *Epist. Barnabae*. Ignatius *ad Ephesios* Pauli testimonium [2.] ad Corinth. VIII. auctori Evangelii accommodat. Hoc Evangelium solum aliis rejectis admisere Cerdo et Marcio, quorum posterior duo priora capita velut supposititia expunxit. 15

Acta Apost. teste Philastrio *Haeres.* 36. rejecit Cerinthus; et Severus qui M. Aurelii aevo vixit, teste Eusebio IV. *H.* 29. Sed Lucae quaedam ipsis verbis retentis in suam Historiam Apollonii transtulit Philostratus Severo Augusto coaevus[.]

11 1. *L ändert Hrsg.* 12 *meum.* (1) Citat Lucae Evangelium (2) Utitur Lucae Evangelio *L*
13 1. *L ändert Hrsg.*

1 Paulo ... Philippenses: vgl. Philipperbrief 4,3. Die Zuschreibung bei Origenes zu 1. Korintherbrief 2, 4 ist falsch; vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, VI, 25, 14 u. III, 38, 2. 1 f. *Epistola Barnabae* inscripta: vgl. BARNABAS APOSTULUS, *Ἐπιστολή καθολική. Epistola catholica. Hanc primam e tenebris eruit H. Menardus*, hrsg. v. L. d'Achery, Paris 1645 u. ö. 2 Ignatius ... gloriabatur: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, III, 36. 3 Polycarpus: vgl. IRENAEUS, *Adversus haereses libri quinque*, III, 3, 4. 3 Unde ... *Cerinthus*: vgl. IRENAEUS, *Adversus haereses libri quinque*, I, 26, 2. 6 f. qui ... *promulgarent*: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, III, 39. 8 Papias: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, III, 39, 15. 9 Clemens Alex.: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, II, 15, 1–2. 9 f. Irenaeus ... audiverat: vgl. IRENAEUS, *Adversus haereses libri quinque*, III, 1 u. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, III, 39. 11 f. Euseb. ... *meum*: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, III, 4 zu *secundum Evangelium meum* in Römerbrief 2, 16 u. 2. Timotheusbrief 2, 8. 12 f. Clemens ad Corinth.: vgl. CLEMENS I. (Clemens Romanus), *Epistola ad Corinthios* u. *Epistola altera ad Corinthios*. 13 *Epist. Barnabae*: vgl. BARNABAS APOSTULUS, *Ἐπιστολή καθολική. Epistola catholica. Hanc primam e tenebris eruit H. Menardus*, hrsg. v. L. d'Achery, Paris 1645 u. ö. 14 Hoc ... Marcio: zu Cerdo vgl. PSEUDO-TERTULLIAN, *Adversus omnes haereses*, cap. 6 (früher als Appendix zu TERTULLIAN (Qu. Septimius Florens Tertullianus), *De praescriptione haereticorum*, cap. 51 gezählt); zu Marcio vgl. etwa TERTULLIAN *Adversus Marcionem*, IV, 2. 16 Acta ... *Cerinthus*: vgl. PHILASTRIUS, *Diversarum haereseon liber*, cap. 36. 16 f. Severus ... 29: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, IV, 29. 17 f. Lucae ... Philostratus: vgl. FL. PHILOSTRATOS, *Vita Apollonii*, 6, 3 zu Apostelgeschichte 17, 23.

[ad p. 19] Johannis Evang. Eo utitur Justinus ejus aetati proximus. Amelius (apud Euseb. *praep.* lib. 11. c. 19) Platonius Johannem suppresso nomine barbarum vocat, cum primis ejus Evangelii verbis utitur.

Epistolam ejus primam citat Papias auditor, apud Euseb. lib. 3. c. 24[.] et alii omnes.
 5 De secunda et Tertia dubitatum[.] Irenaeus lib. 3. c. 18. Johanni Christi discipulo ascribit[.]
 ajunt alium fuisse Johannem Christi discipulum, presbyterum teste Origene. Sed Clemens
 Alex. *Strom.* 2. citat majorem Johannis Epistolam. Idem in libris ὑποτυπώσεων (teste Euseb.
Hist. lib. 6. c. 14) postremas duas ascripsit Apostolo.

315 r° [ad p. 32] Lucianus in Peregrino eum cum ad Christianos transiit magnam sibi opinionem
 10 parasse prodigiis, quae Lucianus tribuit praestigiis.

[ad p. 33] De imbris a milite Christiano in exercitu Marci impetratis. Dion apud Xiphi-
 lin. in Marc. Aurelio, et Claudianus tribuunt Magis. Apollinarem Hierapolitanum Episcopum
 in Apologetico ad Marcum id retulisse scribit Euseb. *Hist.* IV. 26. 27. V. 5. et Tertullianus *ad*
Scapulam Africae praesidem c. 4. *Apol.* c. 5. Hoc Julius Capitolinus ascribit Marci ipsius
 15 pietati, Themistius Antonini Pii patrem cum filio confundens. Lampridius quibusdam Chal-
 daeis et Magis. *Idque factum carminibus et consecratione.* Hoc scilicet nomine Christianos
 infamabant.

2 Platonius (1) citat Johannem et eum (2) Johannem L 3 Evangelii *erg. L* 4 auditor *erg. L*
 5 c. 18. (1) qui secundum (2) Johanni L 11 De (1) loco (2) imbris L 11 impetratis. (1) Hieron.
Epist. (2) Dion L 12 Hierapolitanum Episcopum *erg. L*

1 utitur Justinus: vgl. JUSTINUS MARTYR, *Apologia pro Christianis ad Antoninum Pium* [Erste Apo-
 logie], 61, 4 zu Johannes 3, 3. 1–3 Amelius ... utitur: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio*
evangelica, XI, 19. 4f. Epistolam ... dubitatum: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesi-*
asticae libri decem, III, 24. 4 Papias: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*,
 III, 39. 5 Irenaeus ... ascribit: vgl. vielmehr IRENAEUS, *Adversus haereses libri quinque*, III, 16, 8.
 6 ajunt ... Origene: vgl. ORIGENES, *Commentarii in Evangelium Joannis*, V, 3, fragmentarisch überliefert
 bei EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, VI, 25, 10. 6f. Clemens ...
 Epistolam: vgl. CLEMENS VON ALEXANDRIA, *Stromata*, II, 15, 66. 7f. Idem ... Apostolo: vgl. EUSEBIUS
 VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, VI, 14. 9f. Lucianus ... praestigiis: vgl. LUKIAN,
De morte Peregrini, cap. 12. 11 (Variante) Hieron. *Epist.*: vgl. HIERONYMUS, *Epistola ad Demetriadem*.
 12 Claudianus tribuunt Magis: vgl. CL. CLAUDIANUS, *De sexto consulatu Honorii Augusti Panegyricus*,
 v. 370–372. 12f. Apollinarem ... V. 5.: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri*
decem, V, 5 über das Regenwunder, IV, 26 u. 27 allgemein zu Apollinaris. 13f. Tertullianus ... c. 5.: vgl.
 TERTULLIAN (Qu. Septimius Florens Tertullianus), *Ad Scapulam*, cap. 4, u. *Apologeticum*, cap. 5.
 14f. Julius ... pietati: vgl. *Scriptores Historiae Augustae* IV: JULIUS CAPITOLINUS, *Marcus Antoninus*
philosophus, cap. 24. 15 filio: d. i. Marcus Aurelius Antoninus. 15f. Lampridius ... *consecratione*:
 vgl. *Scriptores Historiae Augustae* XVII: AELIUS LAMPRIDIUS, *Antoninus Heliogabalus*, cap. 9, 1.

Priscianus in *Periegesi* de Judaeis:

*Chaldaeo nimium decoratam sanguine gentem
Arcarnisque Dei celebratam legibus unam.*

[ad p. 34] Rescriptum Trajani, qui Christianos conquiri vetuit, oblatos puniri jussit ut iniquum culpat Tertullianus, frustra tuetur Balduinus Ictus. Serenius Granianus proconsul Asiae scripserat ad Hadrianum iniquum esse Christianos nullius criminis reos in vulgi gratiam damnari. Rescripsit imperator ad Fundanum Serenii successorem, si quid adversus leges deliquissent eos puniri, sin minus, delatorem. Hujus rescripti in Apologeticis meminere Justinus et Melito Sardinianus.

Stabilitatem et ἀδιάρρηστον Christianorum licet aliud agens summopere extollit Arianus philos. Epict. lib. 2. c. 9. hac praecipue nota ajens discerni veros Christianos a falsis[.] Galenus in *diff. puls.* lib. 3. cum quorundam pertinaciam notare vellet dixit citius Christianos religionem ejuratos, et M. Aurel. lib. II. εἰς ἑαυτὸν male edoctus de Christianis considerate et graviter sapientem mori oportere, non vero more Christianorum tantum animose et fortiter.

[ad p. 35] Rescriptum Marci non esse turbandos Christianos apud Euseb. *Hist.* lib. 4. c. 13. Unde Melito Sardinianus in Apologetico ad Marcum laudat eum eadem quae avus Hadrianus et pater Antoninus rescribentem Euseb. lib. 4. c. 26[.] Lucianus in Peregrino narrans Christianorum in hominem illum beneficentiam[.] Opprobria jacere volens, eos veris laudibus afficit[.]

Philopatris dialogus qui Luciano ascribitur (+ sed haud dubie alterius est +) multa distincte admodum ex Evangeliiis, Actis, Epistolis Pauli raptuque (ejus) in tertium coelum (+ quin et distincte admodum meminit Trinitatis, ut dubitem an fuerit autor Trajano aequalis, ut putat Micyllus +)[.]

5 f. Ictus. (1) | Hadrianus *versehentlich nicht gestr.* | rescripserat ad Serenium Granium proconsulem Asiae (2) Serenius ... scripserat L 10 summopere (1) extollit (2) extollit L 21 fuerit (1) pri(u) (2) tam antiquus +) (3) autor (a) Hadriano (b) Trajano L

4 Rescriptum ... jussit: vgl. PLINIUS D. J. (C. Plinius Caecilius Secundus), *Epistolarum libri X*, X, 97. 4f. ut ... Tertullianus: vgl. TERTULLIAN (Qu. Septimius Florens Tertullianus), *Apologeticum*, cap. 2. 5–8 Serenius ... delatorem: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, IV, 8 f. 8f. Justinus: vgl. JUSTINUS MARTYR, *Apologia pro Christianis ad Antoninum Pium* [Erste Apologie], 68, 3–6. 9 Melito Sardinianus: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, IV, 26. 10f. Stabilitatem ... falsis: vgl. EPIKTET, *Dissertationes ab Arriano digestae*, II, 9. 11–13 Galenus ... ejuratos: vgl. GALEN, *De pulsum differentiis*, III, 3. 13 f. M. Aurel. ... fortiter: vgl. M. AURELIUS ANTONINUS, *De se ipso seu vita sua libri duodecim*, II, 11, 3. 15 Rescriptum ... Christianos: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, IV, 13. 16f. Melito ... rescribentem: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, IV, 26. 17f. Lucianus ... afficit: vgl. LUKIAN, *De morte Peregrini*, cap. 12–13. 19–22 Philopatris ... Micyllus: vgl. LUKIAN, *Luciani Samosatensis opera*, hrsg. v. J. Micyllus, Frankfurt 1543, Bl. 330 v°–334 r°, dort S. 330 v° zur Zuschreibung, ferner zu den Lebensdaten Lukians die Vita (ungezählt, vor Bl. A 1). 20 raptuque ... coelum: vgl. 2. Korintherbrief 12, 1–4.

Augustinus *de civ. D.* VI, 11. refert locum L. Senecae contra Judaeos *interim usque eo sceleratissimae gentis consuetudo convaluit, ut per omnes jam terras recepta sit; victi victoribus Leges dedere.* et Rutil. Numat. lib. 1. haec in suum itinerarium transtulit:

*Latius excisae gentis contagia serpunt,
victoresque suos natio victa premit.*

5

Addatur Dio lib. 37. Xiphilin. Pompeio. Hoc genus vim legum pervicisse.

[ad p. 36] *Saxum visitur Romae Neroni inscriptum, ob provinciam latronibus et his qui novam generi humano superstitionem inculcabant, purgatam.* Huet fol. 36[.]

Xiphilinus in Domitiano: Flavium Clementem Domitiani patrualem, ejusque uxorem Flaviam Domitillam Domitiani sororem, Glabrimonem quoque judaicae religioni addictos Caesaris severitatem expertos. Nam Judaei tunc dicti Christiani, ita Suetonius Judaeos impulsore Christo tumultuatos. Domitillae hujus meminere Euseb. *Hist.* lib. 3. c. 18[.] Hieron. *Epitaph. Paul.* c. 3.[.] imo et narrat rem Philostrat. *Apollon.* lib. 8. c. 10[.]

315 v°

Cicero *pro Flacco: Stantibus Hierosolymis pacatisque Judaeis tamen istorum religio sacrorum a splendore hujus imperii, gravitate nominis nostri, majorum institutis abhorrebat, nunc vero hoc magis, quod illa gens quid de imperio nostro sentiret ostendit armis, quam cara diis immortalibus esset docuit, quod est victa, quod elocata[.]*

Tertull. *Apol.* c. 5. et 21. Tiberium a Pilato certiore factum rerum a Christo gestarum de referendo eo inter deos retulisse ad Senatum.

[ad p. 36 sq.] Justinus martyr *Apol.* 2[.] provocat ad fidem Commentariorum publicorum, eorum inprimis quae sub Pilato gesta erant.

Quae templa passim Hadrianus sine idolis condidit ea ferebatur esse Christi nomini consecraturus, nisi sacrorum consultores deterruissent Lamprid. *Alex. Sev.* c. 43. 51. ubi idem

1 L. erg. L 2 gentis (1) contagia serpunt (2) consuetudo L 20 Apol. 2 erg. L

1–3 *interim ... dedere*: L. ANNAEUS SENECA, *Fragmenta*, 42 (zu *De superstitione dialogus*), überliefert bei A. AUGUSTINUS, *De civitate Dei libri XXII*, VI, 10. 4f. *Latius ... premit*: C. RUTILIUS NAMATIUS, *De reditu suo*, I, 395–396, dort aber: *Latius excisae pestis contagia serpunt.* 7f. *ob ... purgatam*: Bei der angeblich unter Nero verfaßten Inschrift handelt es sich um eine Fälschung. 11f. *Judaeos ... tumultuatos*: vgl. SUTTON (C. Suetonius Tranquillus), *De vita Caesarum libri octo*, Divus Claudius, cap. 25, 4. 12 *meminere Euseb.*: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, III, 18. 12 Hieron.: vgl. HIERONYMUS, *Epitaphium sanctae Paulae* (Ep. 108), vielmehr cap. 7; Fehlzweisung bereits bei Huet. 13 Philostrat.: vgl. FL. PHILOSTRATOS, *Vita Apollonii*, VIII, 25. 14–17 *Stantibus ... elocata*: M. TULLIUS CICERO, *Oratio pro L. Flacco*, 69. 18f. *Tiberium ... Senatum*: vgl. TERTULLIAN (Qu. Septimius Florens Tertullianus), *Apologeticum*, cap. 5. u. 21. 20f. *Justinus ... erant*: vgl. vielmehr JUSTINUS MARTYR, *Apologia pro Christianis ad Antoninum Pium* [Erste Apologie], cap. 35 u. 48; Fehlzweisung bereits bei Huet. 22–S. 403007.2 *Quae ... feceris*: vgl. *Scriptores Historiae Augustae XVIII: AELIUS LAMPRIIDIUS, Alexander Severus*, cap. 43, 6 u. 51, 7.

narrat Alexandrum Christo templum exstruere voluisse, saepe in ore habuisse illud *quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris*[.] Spartianus narrat Hadrianum ea templa sibi ipsi destinasse.

[ad p. 38] Propositio IV. genuini sunt veteris Testamenti libri
et primum de libris Mosis

[ad p. 39] Deuteronomium in Lapidibus descriptum Josuae VIII. 31[.]

5

[ad p. 40 sq.] IV. Reg. XIV. 6. citat Deuteron. XXIV. 16. Eundem locum citat 2. Par. XXV. 34.

Et 2. Esdr. XIII. 1. quaedam citantur ex lege Mosis.

2. Mach. VII. 6. et Cantici Mosis fit mentio[.] Disputatur an liber ab Helcia tempore Josiae inventus fuerit solum Deuteronomium, ut putarant Athanasius et Chrysostomus. 2. Par. XXX. 15. 16. 2. Par. XXXI. 3. citantur ex lege Mosis quae non leguntur in Deuteronomio, ut et Nehemiae cap. X.

[ad p. 42 sq.] Sanchoniathon scriptor Phoenicius Mosi proximus quae habet videtur hausisse ex Mosaicis, nam Porphyr. apud Euseb. *de praep.* lib. 1. et 10. habuisse commentaria a Jerombalo Sacerdote Dei Jevo. Jerombalus autem est Jerobaal, seu Gedeon Jud. VI, 32. VII, 1 VIII. 35[.] Bochart. *Chan.* II, 17. Suid. ἱεροβάαλ: Georgius Syncellus deceptus nominis ambiguitate Jerombalum Gedeonis fratrem dixit Chronograph. ad ann. M. 4115. Philo Biblius librum Sanchoniatis ex Phoenicia in Graecam vertit. Is notavit apud Euseb. lib. 1. Sanchoniathem Taauti libros evolvisse de Cosmogonia. Taaut autem Aegyptiis Thoyt Graecis Mercurius[.]

20

(+ Homerum et Hesiodum quaedam ex Mose habere p. 43 parum verisimile mihi +)

11 citantur (1) | quae *versehentlich nicht gestr.* | nuspiam in Deu (2) ex L 18 apud Euseb. lib. 1. *erg. L* 21 p. 43 *erg. L* 21 mihi *erg. L*

2 Spartianus ... destinasse: vgl. *Scriptores Historiae Augustae* I: Aelius Spartianus, *Hadrianus*, cap. 13, 6. 6f. 2. Par. XXV. 34: vielmehr 2. Par. 25. 4; Fehlzweisung bereits bei Huet. 8 quaedam ... Mosis: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 23, 3–5. 10 Athanasius: vgl. ATHANASIUS, *Epistula ad Marcellinum*, cap. 32. 10 Chrysostomus: vgl. JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae in Matthaem*, Homilia 9, cap. 4. 10f. 2. Par. ... Deuteronomio: 2 Chronik (2 Paralipomenon) 30, 15–16 geht auf 4. Mose (Numeri) 9, 10–11 ein, 31, 3 auf 4. Mose (Numeri) 28, 3–4. 13–20 Sanchoniathon ... Mercurius: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, I, 9, 20–21 u. X, 9, 12. 16 Bochart. *Chan.* II, 17.: vgl. S. BOCHART, *Geographiae sacrae ... Pars secunda: Canaan*, II, 17 (De Sanchoniathone), Frankfurt 1674 *, S. 855–864. 16 Suid.: vgl. *Suda*, s. v. ἱεροβάαλ. 16f. Georgius ... ann. M. 4115: vgl. G. SYNCELLUS, *Ecloga chronographica*, hrsg. v. W. Dindorf, Bonn 1829, S. 300 f.; hrsg. v. A. A. Mosshammer, Leipzig 1984, S. 186.

Aristoteles in lib. *de Xenophane Zenone et Gorgia* Chaos Hesiodi ex quo omnia sunt orta, nihil esse. Hesiodi Erebus Mosis עֶרֶב. Diem nocte satum Hesiodus. Moses post tenebras lucem.

Septimum diem sacrum Homerus apud Aristobulum Euseb. *praep.* XIII. 12[.]

5 Heinsius in *Aristarcho* p. 1. c. 1. spondet se monstratum omnia Homeri ex Oriente esse[.] Prodiit libellus ante aliquot annos quo locutiones Homeri et Hesiodi Mosaicis similes colliguntur.

[ad p. 43 sq.] Ex omnibus argumentis quae fidem Mosaicis libris astruunt, nullum est firmius quam quod ex Pentateuchi Samaritani autoritate sumitur[.] Decem tribus sub Jero-
10 boamo secessere, Samaritanos templi instaurationem impediens diris Esdras devovit[.] Alex. M. temporibus *Manasses Jaddi pontificis frater Sanaballetis Satrapae qui Darii nomine Samariam regebat*[.] *filia [. . .] praeter fas [. . .] ducta, exautoratus confugit ad socerum, et templo [. . .] in monte Garizim structo illic se pontificem gessit, in tanto dissidio populorum, nihilominus utraque gens suum Pentateuchi Codicem habuit nihil vel parum dissentientem,*
15 *unum Samaritanis literis exaratum, qui veteres fuere Characteres Chananaeorum, alterum Judaicis qui post captivitatem Babylonicam ex Assyriis detorti sunt*[.]

316 r°

[ad p. 44] Thales dicebat Deum esse mentem quae omnia ex aquis formavit.

Solon leges ab Aegyptiis hausit. Diodorus vero lib. 1. Mosaicis legibus Aegyptios usos. Instituta Atheniensium Mosaicis persimilia[.]

20 Pythagoras Samius sed Jamblichus teste in Syria natus. Scribit eum Jamblichus Sidone congressum cum Mochi Physiologi successoribus[.] At Mochi Historici Phoenicii meminere Athen. lib. 3. Joseph. *antiq.* 1. c. 4. Ochum vocant Laert. proem. et Suidas. Moschum Sido-

1 Hesiodi (1) Nihil esse (2) ex L 9 firmius (1) Pentateucho Samaritano (2) quam ... Samaritani L 13 gessit, (1) nihilominus (2) in L

1 f. Aristoteles ... Hesiodus: vgl. ARISTOTELES, *De Xenophane, de Zenone, de Gorgia*, 975 a u. HESIOD, *Theogonia*, 116–125. 2 f. Moses ... lucem: vgl. 1. Mose (Genesis) 1, 1–5. 4 Septimum ... XIII. 12: vgl. ARISTOBOULOS, Fragment 5, überliefert bei EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, XIII, 12. 5 f. Heinsius ... esse: vgl. D. HEINSIUS, *Aristarchus Sacer sive ad Nonni in Joannem Metaphrasin exercitationes*, Leiden 1627, pars I, cap. 1. 17 Thales ... formavit: vgl. DIOGENES LAËRTIUS, *De vitis, dogmatis et apophthegmatis clarorum philosophorum libri X*, I, 27. 18 f. Solon ... persimilia: vgl. DIODORUS SICULUS, *Bibliotheca historica*, I, 77, 5 u. I, 79, 4, ferner PLUTARCH, *De Iside et Osiride*, cap. 10 (354 e) u. HERODOT, *Historiarum libri novem*, II, 177. 20 f. Pythagoras ... successoribus: vgl. JAMBlichos, *De vita Pythagorica liber*, cap. 2 f. 21 f. Mochi ... c. 4: vgl. vielmehr FLAVIUS JOSEPHUS, *Antiquitates Judaicae*, I, 107; Fehlzweisung bereits bei Huet, u. ATHENAEUS VON NAUKRATIS, *Deipnosophistarum libri XV*, III, 100. 22 Ochum ... Suidas: vgl. DIOGENES LAËRTIUS, *De vitis, dogmatis et apophthegmatis clarorum philosophorum libri X*, I, 1 (Prooemium), u. Suda, s. v. Ὠχός (ω 283). 22–S. 403009.1 Moschum ... vetustiore: vgl. STRABO, *Rerum geographicarum libri XVII*, XVI, 2, 24.

nium appellat Strabo, quem physica tractasse ait, bello Trojano vetustiore. Hujus meminit et Sextus, eumque ait doctrinam suam Democritum petiisse, autore Posidonio. Hinc ergo emendandus Jamblichus et scribendum non Μόχου sed Μόσχου atqui Moschus videtur esse מושך. Moses Physiologus merito dictus cum scripserit de rerum primordiis, et Trojanum bellum praecessit. 5

[ad p. 45] Pythagoras vetuit imaginem Dei in annulo sculpi. Morticinorum quoque esum abstinendum inter sua praecepta retulit Pythagoras. Nudis pedibus sacra fieri jussit. Notat Ambrosius lib. 3. Ep. 20. respexisse ad Mandatum Mosi factum ex rubo ardenti[.] Integrum Mosis praeceptum expressit Pythagoras cum frugiferas arbores succidi vetuit. Ex Historia Balaami et Asinae prodiit illud non transeundum illac ubi asinus procubuerit. Seldenus (*de diis Syris* Synt. 2. c. 1) et Godefr. Wendelin. *diss. de Pythagor. tetracty* suspicantur respicere ad nomen dei tetragrammaton. Mundum a deo factum Pythagoras docuit (Plutarch. in *placitis philos.*) et Numae leges consentaneae Mosaicis, eae vero expressae ex Pythagoricis Plutarch[.] in *Numa*. Voluit Numa Dei effigiem fieri. Primis 170 annis nulla Dei effigies Romae. Uterque vinum et farinam in sacrificiis adhibuit. Jamblich. sive Malchus in vita Pythagorae, cum abstineret esu animalium, tamen quasdam victimarum partes edisse, sciebat enim quasdam ex praescripto Mosis sacerdotibus concedi. Porphyrius conceptis verbis ait in *vita Pythagorae*, eum et Judaeos adiisse. 10
15

Anaxagoras apud Laertium ita coepit: *Omnia simul erant, deinde Mens superveniens ea in ordinem digessit*. Eadem prius scripsisse Linum ait Diogenes Laertius[.] 20

Charondas cornutus pingitur in vetustis numismatis ut et alii legislatores, exemplo Mosis. [ad p. 46] Socrates in *Phaedro* Theut Aegyptium multarum rerum inventorem praedicat.

3 Moschus | ipse *gestr.* | videtur *L* 6f. quoque (1) esum (2) esu abstinendum *L*

1f. Hujus ... Posidonio: vgl. SEXTUS EMPIRICUS, *Adversus mathematicos*, IX, 363. 6 Pythagoras ... vetuit: vgl. H. GROTIUS, *De veritate religionis christianae, editio nova, additis annotationibus*, Paris 1640 u. ö., I, 16 u. Erläuterungen. 8 Mandatum ... ardenti: vgl. 2. Mose (Exodus) 3, 2–5. 9f. Ex ... procubuerit: vgl. 4. Mose (Numeri) 22, 21–34. 10 Seldenus: vgl. J. SELDEN, *De diis Syris syntagmata II*, London 1617 u. ö., Syntagma 2, cap. 1. 11 Wendelin: vgl. G. WENDELIN, *De Tetracty Pythagorae Dissertatio epistolica*. [Praes.] E. Puteanus. [Resp.] G. Wendelin, o. O. 1637; Nachdruck mit Kommentar, Danzig 1716, bes. S. 17. 12f. Mundum ... *philos.*: vgl. PLUTARCH (Pseudo-Plutarch), *De placitis philosophorum libri quinque*, II, 4. 13–15 Numae ... adhibuit: vgl. PLUTARCH, *Vitae parallelae*, Numa, 8, 7–8. 15f. Jamblich. ... edisse: JAMBlichOS, *De vita Pythagorica liber*, cap. 107–109. 17f. Porphyrius ... adiisse: vgl. PORPHYRIUS, *Vita Pythagorae*, cap. 11. 19f. Anaxagoras ... Laertius: vgl. DIOGENES LAËRTIUS, *De vitis, dogmatis et apophthegmatis clarorum philosophorum libri X*, II, 3 (zu Anaxagoras) und Prooemium (zu Linos). 22 Socrates ... praedicat: vgl. PLATON, *Phaidros*, 274 d–275 b.

Theopompum et Theodecten luminibus orbatos quod quaedam de sacris voluminibus in sua transferre vellent Arist. *de LXX interp.* Joseph. *Ant.* lib. 12. c. 2[.]

Numenius Pythagoreus Platonem esse Mosem Atticissantem apud Euseb. *praep.* XI. 10. Cl. Alex. *Strom.* 1.

5 Aristobulus peripateticus apud Euseb. *praep.* IX. 6. XIII. 12. Clem. Al. *Strom.* 1. scripturae partem ante LXX versam.

Plato in *Timaeo* mire congruus Mosi Deum res verbo creasse ait αὐτολεξεῖ. Hominem Dei esse simulacrum. Jovis hortus Platoni memoratus convenit cum Paradiso voluptatis. Sed et serpentis historiam expressit Allegorice. Primorum vitam descripsit, ut Adamum Evamque
10 agnoscas, diluvii meminit, eum narrationis ordinem tenuit quem Moses. Servitutum a Graecis lege prohibuit, ut ab Hebraeis Moses septimo anno restitui jubens. De restitutione furto ablatorum et bove cornu feriente paria utrique placuere. Rempublicam Plato in XII. tribus discrevit[.]

[ad p. 47] Unicum esse Deum in *Timaeo*. Deum definit ut ipse se cum ait, *ego sum qui*
15 *sum.*

Columnis in Tingitana erectis Phoenices se a Josua exterminatos ascripsere[.]

[ad p. 51] Josephus secundo contra Apionem refutat Apollonium Molonem de Mose inepta narrantem, debebat appellare Apollonium Molonis, quem confudit cum Molone, ut patet ex Strabone lib. 14[.]

316 v° 20 [ad p. 53 sq.] Strabo lib. XVI ingenue de Mose et Judaeis[.]

3 Numenius (1) Pythagoreum Mosem (2) Pythagoreus L 18 narrantem, (1) confudi Josep (2) debebat L

1 f. Theopompum ... c. 2: vgl. ARISTEAS, *Ad Philocratem Epistula de LXX interpretibus*, 314–316 u. FLAVIUS JOSEPHUS, *Antiquitates Judaicae*, XII, 112–113. 3 Numenius ... Atticissantem: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, XI, 10, 14. 4 Cl. Alex. *Strom.* 1.: vgl. CLEMENS VON ALEXANDRIA, *Stromata*, I, 22, 150. 5 f. Aristobulus ... versam: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, IX, 6, 6, XIII, 12 u. CLEMENS VON ALEXANDRIA, *Stromata*, I, 22, 150. 8 f. Jovis ... Allegorice: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, XII, 11 u. PLATON, *Symposion*, 203 b-c. 9 f. Primorum ... Moses: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, XII, 14 f. 10–12 Servitutum ... placuere: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, XII, 37. 12 f. Rempublicam ... discrevit: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, XII, 47. 14 Unicum ... *Timaeo*: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, XI, 13 zu PLATON, *Timaios* 31 a. 14 *ego sum qui sum*: 2. Mose (Exodus) 3, 14 u. ö. 16 *Columnis ... ascripsere*: vgl. PROKOP VON CAESAREA, *De bellis*, IV, 10, 22 u. S. BOCHART, *Geographiae sacrae ... Pars secunda: Canaan*, I, 24, Frankfurt 1674 *, S. 520. 17–19 Josephus ... Strabone: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Contra Apionem*, II, 145 u. STRABO, *Rerum geographicarum libri XVII*, XIV, 2. 20 Strabo ... Judaeis: vgl. STRABO, *Rerum geographicarum libri XVII*, lib. XVI.

Juvenalis de Mose satyra 14[.]

Columbae ex Deucalionis area emissae meminit Plutarchus libr. *terr. an aqu. animal*[.] *callid*[.]

Plutarchus in lib. *de Iside et Osiride* de Typhone qui asino dies 7 fugit, et Hierosolymum ac Judaeum liberos genuit. Nempe Exod. IV. 20 imposuit uxorem et liberos super Asinum. 5 Post sex dierum fugam septimo quievisse Mosem Apion (apud Joseph. lib. 2.) et Trogus (Justin. I. 36. c. 1)[.] Idem habet Tacitus et de ducibus Hierosolymo et Juda. *Hist.* lib. 5. c. 2. Adde quae ibidem Plutarchus ex Phrygum Historiis de Typhone filio Isaaci qui fuit filius Herculis.

[ad p. 54] Galenus de pertinacia Judaeorum *de diff. puls.* lib. 3. et de Mosis sententia circa 10 infinitam Dei potentiam in *usu part*[.] XI. 14[.] Plinius de Mose lib. 30. c. 1[1]. fuisse Magicae cujusdam factionis autorem, et Apulejus *Apol.* 2. Mosem collocat inter famosos Magos[.] In Luciano *de Dea Syria* Mosem siluit, sed tamen accuratam diluvii et arcae Historiam exhibet. Autor dialogi *Philopatris* qui videtur Trajani aequalis et Luciano vetustior Mundi creationem prosis verbis narrat, vocat βραδύγλωσσον quod esset linguae tardioris[.] 15

Numenius [Apameus] Pythagoricus et Platonicus meminit saepe Mosis et Mosaicorum; tradunt id Porphyrius lib. *de antr. nymph.* (+ videtur ex luce quia in imagine citatur +)¹ Orig. *contra Cels.* lib. 4[.] Euseb. *praep.* IX. 6. 8. XI. 10. Cl. Alex. *Strom.* 1. (+ hoc mihi firmat non esse supposititium +)

Longinus Zenobiae a consiliis ait Mosem Dei potestatem pro dignitate cognovisse et 20 elocutum esse lib. *περι ὕψους*. Verum inquit Huetius, *quae hic tanquam sublimia et ἐσχηματισμένα affert e Mose Longinus; at ejus styli ἀδρότητα approbet*[.] *simplicissima sunt. Rem*

¹ *Am Rand notiert Leibniz: NB p. 54.*

1 Juvenalis ... 14: vgl. JUVENAL (D. JUNIUS JUVENALIS), *Saturae*, 14. 2f. Columbae ... *callid*[.]: vgl. PLUTARCH, *De sollertia animalium (Terrestriane an aquatilia animalia sint callidiora)*, 968 F. 25 4f. Plutarchus ... genuit: vgl. PLUTARCH, *De Iside et Osiride*, cap. 31, 363 C. 5 Exod ... Asinum: vgl. 2. Mose (Exodus) 4, 20. 6f. Post ... c. 1: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Contra Apionem*, II, 28 u. M. JUNIANUS JUSTINUS, *In Historias Trogi Pompeii epitomae*, vielmehr XXXVI, 2. 7 Idem ... c. 2: vgl. P. CORNELIUS TACITUS, *Historiarum libri quinque*, V, 2. 8f. Plutarchus ... Herculis: vgl. PLUTARCH, *De Iside et Osiride*, cap. 31, 362 B. 10f. Galenus ... XI. 14: vgl. GALEN, *De pulsuum differentiis*, lib. 3, 30 cap. 1 (*Opera omnia*, Bd 8, S. 636–645) u. *De usu partium corporis humani libri septemdecim*, XI, 14 (*Opera omnia*, Bd 3, S. 905). 11f. Plinius ... autorem: vgl. PLINIUS D. Ä. (C. Plinius Secundus), *Naturalis Historiae libri XXXVII, XXX*, 11. 12 Apulejus ... Magos: vgl. L. APULEIUS, *Apologia (Pro se de magia liber)*, cap. 90. 12f. In ... exhibet: vgl. LUCIANUS, *De Syria dea*, cap. 12. 14f. *Philopatris* ... tardioris: vgl. PSEUDO-LUCIANUS, *Philopatris*, cap. 13. 17f. Orig. ... *Strom.* 1.: vgl. ORIGENES, 35 *Contra Celsum*, IV, 51, EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, IX, 6, IX, 8 u. XI, 10, CLEMENS VON ALEXANDRIA, *Stromata*, I, 22, 150. 20f. Longinus ... *περι ὕψους*: vgl. D. C. LONGINUS, *Περι ὕψους (De sublimitate)*, 9, 10. 22 *affert e Mose*: Huet bezieht sich auf 1. Mose (Genesis), cap. 1, auf Formulierungen wie »fiat lux et facta est lux« oder »et factum est ita«.

quidam narrat Moses longe maximam sed stylo λιτῶ. [...] Hinc adducor ut credam haec aliunde accepisse Longinum, nam si ad ipsos recurrisset fontes, et libros Mosis evolvisset, summam deprehendisset ubique χαρακτήρος ἰσχύνητα quam persecutum esse Mosem puto propter dignitatem materiae quae doceri contenta respuit omnem ornatum. Cum caetero qui
 5 cognoscatur ex ipsius Canticis et ex libro Jobi quem ipsius foetum esse ostendam, in sublimi hoc genere dicendi exercitatissimum fuisse[.] (+ mihi non videtur Huetius satis ad mentem Longini attendisse. Nam exemplo illo ostendere propositum erat, sublimitatem consistere posse in simplicitate verborum [+]).

[ad p. 54 sq.] Porphyrius Tyrius res Judaicas tractavit peculiari opere, et scriptis libris
 10 Judaeos impugnavit[.] Is recte scripsit Mosem de Judaeis verissima narraſſe, idque ait se deprehendisse ex comparatione cum Sanchoniatis Commentariis[.] Unde illic ex Epilogismis temporum juxta Porphyrii rationes ductus colligit Eusebius Mosem annis octingentis Trojae ἄλωσιν praecessisse[.]

Trebellius Pollio in Claudio cap. 2. non amplius quam 120 annos homini ad viven-
 15 dum esse concessos [...] Mosem solum Dei ut Judaeorum libri loquuntur familiarem 125 annos vixisse, qui cum quereretur quod juvenis interiret, responsum ab incerto accepisse numine, neminem plus esse victurum. Respectum ad Deuteron. XXXIV. ubi Moses mortuus cum 120 annorum esset.

Incertum numen, de quo Lucanus *incerti Judaea Dei. ἄγνωστος θεός* in *actis*[.]

20 Artapanus distincte admodum de Mose loquitur (+ nimis ut mihi videtur +) Euseb. *praep.* IX. 18. 23. 27. Cl. Al. *Strom.* 5[.]

317 r°

[ad p. 56 sq.] prop. 4. cap. 3. Universa propemodum Ethnicorum theologia ex Mose et Mosaicis: I. Mach. III. 48. Expandebant *libros legis de quibus scrutabantur gentes similitu-*

7 Nam (1) velut (2) exemplo L 10 impugnavit[.] (1) Imitatores habuit plu (2) Is L 21 f. *Strom.* 5[.] (1) Huetii cap. 4. (2) prop. 4. | cap. 3 *versehentlich nicht gestr.* | cap. 3. L

10 f. Is ... Commentariis: vgl. PORPHYRIUS, *Contra christianos* (hrsg. v. A. von Harnack, in *Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften*, Phil.-hist. Klasse 1, Berlin 1916, fragm. 41), überliefert bei EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, X, 9, 20 f. 12 f. Eusebius ... praecessisse: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, X, 9, 23. 15–17 *Mosem ... victurum*: vgl. *Scriptores Historiae Augustae* XXV: TREBELLIVS POLLIO, *Claudius*, cap. 2. 17 f. Deuteron. ... esset: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 34, 7. 19 *incerti Judaea Dei*: M. A. LUCANUS, *Pharsalia sive De bello civili*, II, 593. 19 *ἄγνωστος θεός*: Apostelgeschichte 17, 23. 20 f. Euseb. ... 27.: Artapanus' Schrift über die Juden ist nur in wenigen Fragmenten bei Eusebius und Clemens von Alexandrien überliefert; vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, IX, 18, 1, IX, 23, 1–4, IX, 27, 1–37 u. CLEMENS VON ALEXANDRIA, *Stromata*, I, 23, 154. 23–S. 403013.1 I. Mach. ... *suorum*: vgl. 1 Makkabäer 3, 48.

dinem simulacrorum suorum. De Taut et Mose comparandis adde Boch. in Chan. lib. 2. cap. 2[.]

[ad p. 58] Adonidis et Mosis comparatio Apollod. lib. 3. Venerem Adonidis infantis forma commotam abscondidisse eum in arca. In Orphicis dicitur Adonis φιλέρημος[.] *Orph. Hymn.* in Adon. (notandum Orphica non esse Pisistrati aetate vetustiora[.]). Adonis est Bacchus 5
Plut. *Symp.* lib. 4. qu. 5. uterque cornutus apud Ptolomaeum Chennum supra laudatum.

[ad p. 59] Ausonius Bachum esse Arabibus Adoneum dictum, Martian[.] Capell. lib. 2. Osirin Biblium Adonem.

Nunc quoque Poloni et Bohemi ex noctibus non ex diebus temporum spatia computant.

[ad p. 60] Aben² Ezra in Exod. 2. citat librum de Agricultura ex Aegyptio in Arabicum 10
versum.

[ad p. 62 sq.] Mercurii Caduceus virga serpentibus intexta est virgae illius mirificae instar quae in terram demissa colubri more reptavit.

[ad p. 65 sq.] In nupera editione Lactantii lib. 1. c. 6. notatur Ms. Bibliothecae Paulinae Lipsiensis pro voce *Thoth* substituere *Moysin*. 15

Bacchum jam alii docuere esse Mosem[.] In arcam uterque inclusus et in profluentem abjectus. Ambo educti in Arabia Moses ad Sinam montem, Bacchus ad Nysam quae Sina ipsa est, ut habent diserte *fasti siculi*. Uterque fugiens Aegyptios pedibus mare rubrum transmisit. Cornutus uterque fingitur, uterque leges duplici Tabulae inscripsit.

[ad p. 67] Maxim. Tyrius *diss.* 38 Arabes sub lapidis quadrati simulacro coluisse *Deum* 20
aliquem sibi incompertum. Plane is est λίθος τοῦ βραχθάν Euthymio memoratus in *Saracenicis*

² Diese Bemerkung hat Leibniz am Rand mit einem waagerechten Strich markiert.

17 abjectus. (1) Moses educatus ad Sinam Montem (2) Ambo L

1f. De ... cap. 2: vgl. S. BOCHART, *Geographiae sacrae ... Pars secunda: Canaan*, II, 2, Frankfurt 1674*, S. 782–790. 3f. Apollod. ... arca: vgl. APOLLODORUS, (Pseudo-Apollodorus) *Bibliotheca (sub nomine Apollodori)*, III, 183–185. 4f. In ... Adon.: vgl. Orphica, *Hymni, Ἀδώνιδος*, 56, 3. 5f. Adonis ... qu. 5.: vgl. PLUTARCH, *Quaestionum convivalium libri novem*, IV, 5, 671 B-C. 6 apud ... laudatum: vgl. PHOTIUS VON KONSTANTINOPEL, *Βιβλιοθηκη*, cod. 190, angeführt von Huet in propositio IV, Nr. XLVIII, S. 54. 7 Ausonius ... dictum: vgl. D. MAGNUS AUSONIUS, *Epigrammata*, 30, 1 (MGH, *Auctores antiquissimi*, Bd 5, 2, 1883, S. 204). 7f. Martian[.] ... Adonem: vgl. M. F. MARTIANUS CAPELLA, *De nuptiis philologiae et Mercurii libri duo*, Basel 1532, II, 191–192. 14f. In ... Moysin: vgl. L. CAECILIUS FIRMIANUS LACTANTIUS, *Opera quae extant*, hrsg. v. S. Gallaeus, Lyon 1660, S. 29–30, Anm. 4 zu *De divinis institutionibus adversus gentes libri octo*, I, 6. 17f. Nysam ... siculi: vgl. *Chronicon Alexandrinum idemque Astronomicum et Ecclesiasticum (vulgo Siculum seu Fasti Siculi)*, hrsg. v. M. Rader, München 1615, S. 81. 20f. Maxim. ... incompertum: vgl. vielmehr MAXIMUS TYRIUS, *Dissertationes*, II, 8; Fehlzweisung bereits bei Huet. 21 *λίθος τοῦ βραχθάν*: vgl. EUTHYMIUS ZIGABENUS, *Panoplia dogmatica ad Alexium Comnenum*, cap. 28 (Migne, PG 130, Sp. 1340); *Saracenicis sive Moamethica*, hrsg. v. Fr. Sylburg, [Heidelberg] 1595, S. 14.

editus a Sylburgio in *Alcaaba* seu *Meccano templo servatus, quem Arabes³ ante Mohamedis tempora sibi cultum non tamen post invectam [. . .] novam religionem divinis honoribus prosequi desiere. [. . .] Niger ille quidem lapis est, at candidus alter visitur Hispahani quem ex Arabia [. . .] ab Ali [. . .] advectum putant Persae ac summopere venerantur. Et candidum*

5 quoque olim fuisse lapidem Brachthan bardi Arabes putant.

Tacitus *Hist.* V. 5. creditum a Judaeis Bacchum coli. Et Plutarchus Tabernaculorum festum ad Bacchanalia refert Symp. lib. 4. qu. 5. (+ narretur alicui tota Historia Mosis, et tota quoque Mercurii, nunquam ei in mentem veniet, Mosem esse Mercurium +)

[ad p. 69] Hieroglyphica Joh. Georg. Herwarti citata pag. 69.

10 *Nub⁴ aegyptiis aurum, in scala magna* Ibno Cabar quam edidit Kircherus. Eratosthenes Regis Thebaei Χροῦθος nomen interpretatur Χρυσῆς et Aristides in Oratione Aegyptiaca *Canobum* exposuit Χρυσῶν ἔδαφος aureum solum[.]

[ad p. 71] Hymnum⁵ in Apollinem esse Homeri autore Thucydide probare possumus[.]

[ad p. 73] Damascii⁶ liber nondum editus *περὶ ἀρχῶν* qui servatur Oxonii[.]

15 (+ Parum credibile omnem idololatriam ex Mose esse. Ita plus nocuit Mose, quam profuit Mundo. Et ridiculum est nihil prope verae Mosis Historiae remansisse apud gentes fabulis omnia fuisse plena. Nec tanta Mosis gesta, ut in se verterint omnem orbem. Et satis alibi superstitionum gentibus +)

[ad p. 61–63] (+ pag. 61. Thoyt esse Mosem, quia תוהו vox prima Geneseos. Belle rai-
20 son. [+])

³ *Am Rand notiert Leibniz:* (Alcora)

⁴ *Diese Bemerkung hat Leibniz am Rand mit einem waagerechten Strich markiert.*

⁵ *Diese Bemerkung hat Leibniz am Rand mit einem waagerechten Strich markiert.*

⁶ *Diese Bemerkung hat Leibniz am Rand mit einem waagerechten Strich markiert.*

16 est (1) fabulam ded (2) nihil L

6 Tacitus ... coli: vgl. P. CORNELIUS TACITUS, *Historiarum libri quinque*, V, 5. 6f. Plutarchus ... qu. 5.: vgl. PLUTARCH, *Quaestionum convivalium libri novem*, IV, 5, 671 B-C. 9 Hieroglyphica ... Herwarti: vgl. J. G. HERWART VON HOHENBURG, *Thesaurus Hieroglyphicorum cum Tabulis* 26, o. O. [1610]. 10f. Eratosthenes ... Χροῦθος: vgl. APOLLODORUS, *Fragmenta (Fragmenta historicorum Graecorum*, hrsg. v. K. Müller, Bd 1, Paris 1853, Nr. 70), MANETHO, *Fragmenta*, (MÜLLER, a. a. O., Bd 2, Nr. 13) u. G. SYNCCELLUS, *Ecloga chronographica* (hrsg. v. A. A. Mosshammer, Leipzig 1984, S. 115). 11f. Aristides ... solum: vgl. AELIUS ARISTIDES, *Ἀγύπτιος* (hrsg. v. W. Dindorf, Leipzig 1829, Bd 2, S. 360). 13 Hymnum ... possumus: vgl. THUCYDIDES, *Historiae de bello peloponnesiaco libri octo*, III, 104 zu den *Hymni Homericis*, In *Apollinem*.

Scripserat Julian. Apostata Monimum cum Sole Edessae coli vel Emessae potius. At Monimus Jamblichio Mercurius. Abenezra dixit Mosem dictum Μώνιος quia ut ait Gaulminus *Mo aqua Ni ex*. Imo vult graecum nomen Ἐρμῆς factum ex nomine Patris Mosis, Amram [(Inam aegyptii saepe a patrum nomine appellabant filios). Quod Cares attulerint in *Graeciam, atque ex eo insulae Imbro nomen fecere, in qua colebatur Mercurius, quem* (teste Eustathio in Dionysii *Periegesin*)] *Imbramum Cares appellabant*. Teste Plutarcho in *Numa* Camillus dictus Mercurius quae vox teste Festo in *Flaminius* Macrobio item et Servio, significabat *servum* apud veteres latinos. Erat autem Mercurius servus deorum. Similiter e Moses solitus dici servus Dei. Mercurii Caduceus serpentibus intortus est virga Mosis. Mercurius Deus furum, quia Moses sacra aegyptiorum secum tulit.

317 v°

[ad p. 63] Mercurius dictus Vius, quia viis praeerat. Statua Mercurialis ad laevam aquas habens in labrum defluentes, propter aquas a Mose e rupe eductas. Hinc Priapus (qui etiam Moses) viam quoque ad fontes monstrabat. Mosaici libri antiquissimi[.] Hinc literarum inventio Mercurio tributa.

[ad p. 65] Autor Ovidius *Mercurio veteres vitulo fecisse; [. . .] propter conflatum ab Aarone vitulum aureum*. Symbolum Mercurii Canis teste Plutarcho, quia Moses Caleb socium habuit quod significat *canem*.

4 nam ... filios) *erg. L* 6 Teste (1) Mercurio (2) Plutarcho *L* 7 teste (1) Mercurio | Teste *versehentlich nicht gestr.* | (2) Festo *L* 8 deorum. (1) Vicissim (2) Similiter *L*

1 f. Julian. ... Mercurius: vgl. JULIANUS APOSTATA, *Ἐις τὸν βασιλέα Ἥλιον πρὸς Σαλούστιον*, cap. 34, dort auch der Bezug auf Jamblich. 2 f. Gaulminus ... *ex*: vgl. G. GAULMIN, *De vita et morte Mosis libri III*, Paris 1629 u. ö., Notarum liber primus, cap. 3, S. 192–199, bes. S. 196. 3 Imo ... Amram: vgl. EUSTATHIUS, *Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem*, cap. 524. 4–6 Quod ... *appellabant*: vgl. EUSTATHIUS, a. a. O., cap. 521. 6 f. Plutarcho ... Mercurius: vgl. PLUTARCH, *Vitae parallelae*, Numa, 7, 5. 7 Festo in *Flaminius*: vgl. PAULUS DIACONUS, *Epitoma Festi*, s. v. *Flaminius* (hrsg. v. W. M. Lindsay, Leipzig 1913, S. 82). 7 Macrobio: vgl. AMBROSIUS THEODOSIUS MACROBIUS, *Saturnalia*, III, 8. 7 Servio: vgl. SERVIUS, *Commentarius in Vergilii Aeneidos libros*, zu XI, 543. 8 Erat ... Deorum: vgl. LUKIAN, *Dialogi deorum*, 24. 8 f. Moses ... Dei: so etwa 2. Mose (Exodus) 14, 31, 4. Mose (Numeri) 12, 7, 5. Mose (Deuteronomium) 34, 5 u. Josua 1, 1. 11 f. Statua ... defluentes: vgl. PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae*, X, 12, 3 zum Tempel des Apollon Smintheus. 12 f. Priapus ... monstrabat: vgl. *Priapeia, sive diversorum Poetarum in Priapum lusus*, hrsg. v. C. Schoppe, Padua 1664, carmen 29, S. 39 u. die Erläuterungen von J. J. Scaliger, S. 149. 13 f. literarum ... tributa: vgl. etwa Philo (fragment 1, 4, in *Fragmenta historicorum Graecorum*, hrsg. v. K. Müller, Bd 3, Paris 1849, S. 563 f.) bei EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, I, 9, 24. 15 f. Ovidius ... *aureum*: vgl. OVID (P. OVIDIUS NASO), *Metamorphoses*, IV, 753–755 u. 2. Mose (Exodus), cap 32. 16 f. Symbolum ... *canem*: vgl. PLUTARCH, *De Iside et Osiride*, cap. 11, 355 B u. 4. Mose (Numeri) 14, 24 f.

(+ qualis catena nugarum eruditissimarum +)

[ad p. 65 sq.] Bacchus quoque est Mosis simulacrum. Uterque Bimater, nam Pharaonis filia Mosem adoptavit. Eductus uterque in Arabia, Nysa est Sina mons, ut diserte habent *fasti siculi*. Cornutus uterque[.] Bacchus dictus Νόμιος. Canem quoque socium habuit Liber. Mosi
5 racemum attulit Caleb. Baccho tribuitur satio vitis. Bacchus inter ignes natus[.] propter visum Mosi in rubo ignem. A nymphis id est aquis Bacchus educatus. Osiridis exercitum duxit Hercules, quia et exercitum Mosis Josua.

[ad p. 67 sq.] Bacchanalia ex eo orta quod Maria soror Mosis et aliae mulieres cum tympanis et choreis egressae Exod. XV. 20.

10 Osiris idem quod Bacchus. Jam ignotum Osiridis sepulchrum apud Diodorum lib. 1. ignotum et Mosis.

[ad p. 76 sq.] Tradunt recentiores (Abulfarag. *dynast.* 2) quendam librum p. 76 legum Zundavastaw e coelo accepisse per Zoroastrem. Hoc convenit cum libro p. 78. Zind de colendo igne. Et videtur idem cum libro sacrorum persicorum Eusebii *praep. Ev.* lib. 1.

15 [ad p. 79] Vestigia Mosaicae et quaedam Christianae religionis apud Coromandelenses et (Giuza)satenses. Horum religio videtur recentior[.]

[ad p. 82] p. 82. Tacitus *de moribus Germ.* advectam Isidis Religionem in Suevos. Signum in modum liburnae fabricatum. Putat Huet ex Aegypto per pontum euxinum invectum in Suevos. (+ sed Suevi erant tunc non ad Danubium, verum in inferiore Germania +)

20 *Theut* nomen celebre in Germanis. Teuta Illyricorum regina, Teutones, Theodoricus. In Aventinis praefixo Nomenclatore *Dieths divitiae facinora praeclara*. Grotio in *Hist. Goth.* *Theud* est *populus*. *Taith* armorica lingua et Britannica veteri est *via*. Teutates Gallorum Deus

11f. Mosis. (1) Dio Chrysostomus in oratione quae (2) Tradunt L 12 Abulfarag. |p. 78 *erg. u. gestr.* | *dynast. L* 12 librum |p. 77. *erg. u. gestr.* p. 76 *erg.* |L 13 p. 78. *erg. L* 18 Huet *erg. L* 21 praefixo *erg. L* 22 et (1) Britannica (2) Britannica L

2f. Pharaonis ... adoptavit: vgl. 2. Mose (Exodus) 2, 10. 3f. Nysa ... *siculi*: vgl. *Chronicon Alexandrinum idemque Astronomicum et Ecclesiasticum (vulgo Siculum seu Fasti Siculi)*, hrsg. v. M. Rader, München 1615, S. 81. 4 Bacchus dictus Νόμιος: vgl. *Epigrammatum Graecorum annotationibus J. Brodaeii ... libri octo. Accesserunt H. Stephani in quosdam Anthologiae Epigrammatum locos annotationes*, Frankfurt 1600, I, 38, S. 82 (*Anthologia Graeca*, lib. IX, epigramma 524, hrsg. v. H. Beckby, Bd 3, München 1968). 6f. Osiridis ... Hercules: vgl. DIODORUS SICULUS, *Bibliotheca historica*, I, 17. 8f. Bacchanalia ... egressae: vgl. 2. Mose (Exodus) 15, 20. 10 ignotum Osiridis sepulchrum: vgl. DIODORUS SICULUS, *Bibliotheca historica*, I, 21. 14 libro ... Eusebii: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica* I, 10, 52. 16 (Giuza)satenses: d.s. Guzaratenses. 17f. Tacitus ... fabricatum: vgl. P. CORNELIUS TACITUS, *Germania (De moribus Germanorum)*, cap. 9. 21 Aventinis ... *praeclara*: vgl. J. TURMAIR, gen. Aventinus, *Annalium Boiorum libri VII*, Basel 1525 u.ö., *Nomenclatura quorundam priorum Germanorum nomina*, s.v. *Dieths*. 21f. Grotio ... *populus*: vgl. H. GROTIUS, [Hrsg.] *Historia Gothorum, Vandalorum, et Langobardorum*, Amsterdam 1655, Prolegomena, S. 21.

summus. Adde Worm. *Dan. Mon.* lib. 1. cap. 4. Cambd. *Britann.* p. 13. *Tat* vetere celtica lingua *pater*. (+ *Ata Tata pater infantibus* +)

[ad p. 82 sq.] *Insigne* [. . .] *Aegyptiacae religionis ad Germanos et Gallos propagatae monumentum e sepulcro Childerici Francorum Regis Tornaci effosso quod hodie visitur in Bibliotheca regia, ubi bubulum* [. . .] *caput auro effictum solis imagine in fronte notatum*[.] 5

p. 84. collatio rituum sacrorum novi orbis cum mosaicis quibusdam.

[ad p. 87 sq.] Moses est Apollo qui Tityon occidit novem jugera longum quia Og rex Basan novem cubitos longus. Pythinum serpentem occidit Apollo, Moses serpentes igneos aeneo repressit. Radamanthus est Moses. Creta est Palestina.

[ad p. 88] Pan est Moses. 10

[ad p. 89 sq.] Pan et Priapus idem, Moses est Priapus[.] Moses est Aesculapius. Etiam Prometheus est Moses[.] denique facit omnia ex omnibus[.]

(+ *Tanta est hic rerum confusio in Mythologicis, ut non sit difficile <re> facere omnia ex omnibus* +)

[ad p. 92] Prometheus ab Hercule liberatus, quia Josua in monte defixum in precibus 15 [Mosem] liberavit victis Amalecitis.

318 r° [ad p. 95] Josuam Phoenices in Tingitanam profugi ληστήν appellabant, Procopius in Vandalicis a.

[ad p. 115] Cap. 10 fabulares omnes dii unus, nempe Moses. Fabulares omnes deae nihil aliud quam Sephora Mosis uxor (+ quis credat hoc in hominem tantae eruditionis, et certe in 20 aliis magni iudicii cadere posse +)[.] Illud probat saltem omnibus diis unum significari quodammodo solem.

[ad p. 122] Illa meliora quae habet prop. 4. cap. 10. de Collatione mythologiae Graecae in Mosaicis libris[.] *Mandatum quo sidera Deus jussit esse in signa et tempora et dies* [. . .] *consimilibus pene verbis Aratus retulit*[.] Clem. Alex. *Strom.* 5. 25

3–6 *Insigne* ... quibusdam. *erg. L* 6 cum (1) veteri (2) mosaicis *L* 16 Moses *L ändert Hrsg.*
25 *consimilibus* (1) quoque | (2) pene *ers. | L*

1 Worm: vgl. O. WORM, *Danicorum monumentorum libri sex*, Kopenhagen 1643, S. 14. 1 Cambd.: vgl. W. CAMDEN, *Britannia*, London 1586 u. ö., London 1590, S. 17, London 1607, S. 12 f. 7 Tityon ... longum: vgl. HOMER, *Odyssee*, XI, 576–582. 7f. Og ... longus: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 3, 11. 8f. Moses ... repressit: vgl. 4. Mose (Numeri) 21, 8 f. 15f. Josua ... Amalecitis: vgl. 2. Mose (Exodus) 17, 8–13. 17f. Josuam ... Vandalicis: vgl. PROKOP VON CAESAREA, *De bellis*, IV, 10, 22. 21f. Illud ... solem: vgl. AMBROSIUS THEODOSIUS MACROBIUS, *Saturnalia*, I, 17–19. 24f. *Mandatum* ... *retulit*: vgl. CLEMENS VON ALEXANDRIA, *Stromata*, V, 14 zu 1. Mose (Genesis) 1, 14.

Adamum refert Saturnus teste Tertulliano *Apolog.* 10. vetustissimus deorum apud Graecos. Jubal et Tubalcain Apollo et frater ejus Vulcanus[.] In Saturno et tribus filiis etiam Noachus cum tribus filiis (nam Noachus velut alter Adamus) ita Lactantius lib. 1. cap. 11. et ostendere recentiores esse Chamum Jovem, Japhet Neptunum, Semum Plutonem[.] Japeti nomen ser-
 5 vatum a Graecis. (+ *Audax Japeti genus.* Horat. +)

Dicaearchus apud Hieron. *contra Jovin.* lib. 2. c. 9. regnante Saturno (id est ante diluvium) homines carnibus abstinuisse. Noa quoque Janus bifrons, quia vidit tempus ante et post diluvium[.]

[ad p. 124] Cap. 11. Ex Mosaicis manavere variarum gentium leges et ritus. Hinc multa
 10 scripturae loca illustrari possunt.

[ad p. 151] Aristophanes Phoenices vocat φωλοῦς recutitos[.]

[ad p. 134] cap. 13. Hebraica lingua non est vetus illa quae erat ante turrim Babylonicam. Non fuit Ebraea alia quam Cananaea, alia a lingua Chaldaea id est Abrahami, qui venit ex Chaldaea[.]

15 [ad p. 138 sq.] Prisca Judaeorum characteres Samaritani nempe videntur fuisse Cananaei. Esdras aliis usus, synagogae magnae autoritate ex Chaldaicis inflexis (tum ob captivitatem tum odio Samaritanorum). Convenientiam literarum Samaritanarum et Graecarum ostendit Scaliger in diss. *de literis Jonum.*

[ad p. 141] Gen. XII. 6. *Cananaeus* [. . .] *tunc erat in terra.* Potuit scribere ipse Moses,
 20 quicquid objiciat scriptor *Theol. polit. tunc*, id est *jam tum.*

[ad p. 142] Ad Deuteron. III. 10. 11. de lecto Og[i] non admodum commode satisfacit, Ogum ipsum lectum suum securitatis causa cum alia supellectile forte transtulisse ad Ammonitas, vel praedam ejus post divenditum ad Ammonitas venisse.

[ad p. 143] Deut. III. 14. usque in praesentem diem fatetur huc quaedam Esdras infarsisse.
 25 De Mosis sepultura etc. vel a Josua, vel Esdra, vel synagoga magna adjecta.

2 ejus *erg. L* 4 esse (1) | Japhet *versehentlich nicht gestr.* | Jovem, Chamum Plutonem Semum (2) Chamum *L* 6 *contra Jovin. erg. L* 7 Janus | id est *gestr.* | bifrons *L* 8 f. diluvium[.] (1) Hieronymo in nom. *Hebraicis Bel vetustus* puto a כלה id est conserunt (2) Collatio (3) Cap. 11. *L* 11 f. Aristophanes ... recutitos *erg. (1)* De circumcisione Aegyptiorum (2) cap. 13. *L*

1 Tertulliano: vgl. TERTULLIAN (Qu. Septimius Florens Tertullianus), *Apologeticum*, cap. 10.
 5 *Audax Japeti genus*: vgl. HORAZ (Qu. Horatius Flaccus), *Carmina*, I, 3, 27. 6 f. Dicaearchus ... abstinuisse: vgl. HIERONYMUS, *Adversus Jovinianum libri duo*, II, 13; Fehluweisung bereits bei Huet.
 11 Aristophanes: vgl. ARISTOPHANES, *Aves*, v. 504–507. 19 *Cananaeus ... terra*: 1. Mose (Genesis) 12, 6. 19 f. Potuit ... *tum*: vgl. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 8, § 5–9 zu 1. Mose 12, 6. 21–23 Ad ... *venisse*: vgl. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 8, § 11–12 5. Mose (Deuteronomium) 3, 10–11. 24 Deut. ... *infarsisse*: vgl. I. DE LA PEYRÈRE, *Systema theologicum ex praeadamitarum hypothesi*, 2 Bde, [o. O. 1655], Bd 1, lib. IV, cap. 1 u. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 8.

Gen. XIV. 14. in textu Geneseos intrusa vox Dan. nam ex libro Judicae XVIII. 29. constat vocem Dan novam[.]

318 v°

[ad p. 144] Ad Gen[.] XXXVIII. 31. Reges Edom, antequam Regem haberent Israelitae. Respondet praevidisse Mosem Israelitas habituros Regem Deut. XVII. 14. ita leges tulit[.] Deut. XXV. 17. 18. 19. de cultu templi olim extruendi[.] de ex[s]cindendis a Saule Amalecitis. 5 Itaque illud Mosis de regum Edom narratione propheticum. (+ Hoc ἄτοπον mihi videtur, per prophetiam narravisse regum nomina velut praeterita +)

[ad p. 145] Masius praef. in Josuam objicit Cariath-Arbe dici a Mose Hebron, quod nomen accepit ab Hebron filio Caleb. Fatetur Masius haec ab Esdra inserta[.]

II. Tim. III. 8. De Janne et Mambre qui Mos(o) restitere quorum nulla mentio in Exodo[.] 10 et Ebr. XII. 21. ubi Moses ardentem Montem conspicatus dixisse fertur *exterritus sum et tremebundus*. Sed hoc forte ex aliis vetustis libris judaicis.

[ad p. 146] Librum Josuae autor synopseos quae Athanasio tribuitur Josuae abjudicat[.]

1 f. Gen. ... novam *erg. L* 11 ubi *erg. L*

3 Ad Gen[.] XXXVIII. 31.: vielmehr 1. Mose (Genesis) 36, 31. 4 praevidisse ... Regem: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 17, 14. 5 de ... Amalecitis: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 25, 17–19. 8f. Masius ... inserta: vgl. A. MASIUS, *Josuae imperatoris historia*, Antwerpen 1547, Teil 2: Commentariorum in Josuam Praefatio, S. 2, ferner S. 247 u. *Andreae Masii in Josuam annotationes et commentaria*, Annotata in Jos. cap. XIV, in *Critici sacri: sive clarissimorum virorum in sacro-sancta utriusque foederis Biblia, doctissimae annotationes atque tractatus theologico-philologici*, Bd 1, London 1660, Sp. 1821 f. zu Josua 14, 15. 10 II. Tim. ... Exodo: vgl. 2. Timotheusbrief 3, 8. 11 f. Moses ... tremebundus: vgl. Hebräerbrief 12, 21. 13 autor ... abjudicat: vgl. ATHANASIUS, *Synopsis scripturae sacrae* zum Buch Josua (PG 28, Sp. 309).

Theod. quaest. 14. in Josuam putat excerptum ex lib. Justorum de quo cap. 10. Jos. And. Masius in praef. in Jos. et ad Jos. X. 13. scriptum ab Esdra[.] Grotius in Jos. scriptum post Salomonis tempora, quia cap. 19. v. 27. mentio terrae Cabul, quae ab Hiram postea id nomen accepit cui donavit Salomon III. Reg. IX. 13. Add. Hobb. *Lev.* c. 33. *syst. praeaed.* c. 1. *Theol. pol.* c. 8. Jos. VI. 27. VIII. 35. XI. 15. XVI. 10. Jud. I. 29.

[ad p. 147] Josuae antiquitas quia III. Reg. XVI. 34. citat Jos. VI. 25. 26. et Sirachid. XLVI. 11. citat eundem locum.

Ex⁷ nominibus mensium conjici potest libri Josuae antiquitas ante captivitatem Babyl. appellati ex ordine et numero quem inter se habebant. At in libris Esdrae, Estheris, Aggaeo, Zacharia, Barucho, Daniele Machabaicis nomina mensium occurrunt Babylonica saepe, quam aliquando et ex numero sumta.

[ad p. 148 sq.] Liber a Josua sene scriptus hinc verba: *usque in hunc diem et non fuit antea nec postea tam longa dies.*

Cabul duplex, altera regio altera vicus utraque in tribu Asser. Joseph. *antiqu.* lib. 8. c. 2. et libro de vita sua.

Danitarum [expeditio] Jos. XIX. 17. post mortem Josuae contigit Jud. XVIII. 29. Est additamentum Esdrae. Clausulam hanc si detrahas constabit sententia. Ita R. David Kimchi agnoscit intrusos versus duos Jos. XXI. 35. 36.[.] agnovit Theodoretus quae ibi sunt post Josuam contigisse Interr. I. in *Jud.* Errat vero Theodoretus quod Adonibesec Jud. I. cum Adonisedec Hieros. rege Jos. X. confundit.

⁷ *Am Rand:* NB.

3 v. 27. *erg. L* 4 Add. *erg. L* 16 expositio *L ändert Hrsg.*

1 Theod. ... cap. 10.: THEODORETUS, *Quaestiones in Octateuchum*, in Josuam filium Nave, qu. 14 (PG 80, Sp. 473–475). 1 lib. Justorum ... cap. 10. Jos.: vgl. 2 Samuel (2 liber regum) zu Josua 10, 13. 1 f. Jos. ... Esdra: vgl. A. MASIUS, *Josuae imperatoris historia*, Antwerpen 1547, Teil 2: Commentariorum in Josuam Praefatio, S. 2, ferner S. 189 u. *Andreae Masii in Josuam annotationes et commentaria*, Annotata in Jos. cap. X, in *Critici sacri: sive clarissimorum virorum in sacro-sancta utriusque foederis Biblia, doctissimae annotationes atque tractatus theologico-philologici*, Bd 1, London 1660, Sp. 1706 zu Josua 10, 13. 2–4 Grotius ... IX. 13.: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*, Paris 1644, Bd 1, S. 188 zu Josua 19, 23 u. S. 274 zu 1 Könige (3 liber regum) 9, 13 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 108 A u. 147 B). 4 f. *syst.* ... c. 8.: vgl. I. DE LA PEYRÈRE, *Systema theologicum ex praeadamitarum hypothesi*, 2 Bde, [o. O. 1655], Bd 1, lib. IV, cap. 1 u. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 8, § 34–43. 6 f. Josuae ... locum: 1 Könige (3 liber regum) zitiert Josua 6, 25 f., Jesus Sirach 46, 11 dagegen geht auf Josua 14, 11 ein. 12 f. *non ... dies*: Josua 10, 14. 16 Jos. XIX. 17.: vielmehr Josua 19, 47. 18–20 Theodoretus ... confundit: vgl. THEODORETUS, *Quaestiones in Octateuchum*, in *Judices*, qu. 1 (PG 80, Sp. 485–487). Theodoret verwechselt hier den Kanaanäischen König Adoni-Besek (in Richter (Judicum) 1, 5–7) mit Adoni-Zedek, dem Amoriterkönig von Jerusalem (in Josua 10, 1 u. 10, 3). 19 Adonibesec: vgl. Richter (Judicum) 1, 5. 20 Adonisedec: vgl. Josua 10, 1.

In lib. Judicum ad calcem capitis XVI. in versione LXX leguntur quaedam quae non extant in Hebraeo.

[ad p. 150] Herculem esse Josuam Voss. *de idol.* lib. I. c. 26[.]

319 r°

[ad p. 156] Censet Aben Esra librum Judicum esse librum bellorum domini in Numeris laudatum[.]

5

Autor synopseos *de vita et morte Prophetarum* quae Dorotheo tribuitur scriptum putat in Tabernaculo, ut librum Ruth, nempe a scribis sacris[.] Vetustissimus est quia Psalm. LXXVII. 8. 9. sunt ex Jud. V. 4. delibata[.] item Psalm. XCVI. 5.[;] ex Jud. XIII. 5[.] quod dictum Matthaeus ait a prophetis *quoniam Nazarenus vocabitur*, scriptum ex libro Judicum Matth. II. 13.[;] quod est 2. Sam. XI. 21. est sumtum ex Jud. IX. 53[.] Videtur Samuel esse libri autor[.]

10

[ad p. 156 sq.] Objectiones Jud. XVIII. 30. 31. verb[atim] *usque ad diem captivitatis suae*. Sed haec captivitas intelligi potest non de Salmanassaraea sed de ea quae Psalm. LXXVII. 60. 61. quod ibi dicitur non erat diebus illis rex in Israel. Probat tantum non scripta haec ante Samuelem[.] (+ imo probat hoc scriptum multo post nam frustra id monuisset Samuel cum rex esset novus +)

[ad p. 157] Theodor. interr. 2. *in Jud.* putat librum esse novum quod in eo nominetur Jerusalem, quae appellatio recentior cum vetus esset Salem. Sed potuit vox Jerusalem jam urbi sub Josua tribui. Et nomen Jerusalem etiam in libro Josuae.

[ad p. 158] Ruth Appendix Judicum[.]

20

Samuelis librum esse Samuele posteriorem ob 1. Sam. IX. 9. qui nunc propheta dicitur vocabatur olim videns. Ergo narratur historia rei veteris[.] sed hoc intrusum in textum expli-

17 eo (1) nomina<ret> (2) nominetur L 18 Sed (1) non constat (2) potuit L 22-S. 403022.1 sed ... causa erg. L

3 Herculem ... c. 26: vgl. G. J. VOSSIUS, *De theologia gentili, et physiologia Christiana. Sive de origine ac progressu idololatriae ... libri novem*, Amsterdam 1641 u.ö., I, 26 (*Opera*, Amsterdam 1700, Bd 5, Sp. 71 A). 6f. Autor ... sacris: vgl. ISIDOR VON SEVILLA, *Etymologiarum sive originum libri XX*, VI, 1, 8. 7-10 Psalm. ... Jud. IX. 53[.]: Psalm 67, 8-9 u. Psalm 96, 5 beziehen sich auf Richter (Judicum) 5, 4-5; Richter (Judicum) 13, 5 wird in Matthäus 2, 23 (II. 13 fälschlich bereits bei Huet) angeführt, Richter (Judicum) 9, 53 in 2 Samuel (2 liber regum) 11, 21. 14 non ... Israel: vgl. Richter (Judicum) 18, 31. 17f. Theodor. ... Salem: vgl. THEODORETUS, *Quaestiones in Octateuchum*, in *Judices*, interrogatio 2 (PG 80, Sp. 488). 20 Ruth Appendix Judicum: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, VI, 25, basierend auf dem nur fragmentarisch erhaltenen Psalmenkommentar des Origenes. 21f. qui ... videns: vgl. 1 Samuel 9, 9; vgl. ISIDOR VON SEVILLA, *Etymologiarum sive originum libri XX*, VII, 8.

cationis causa. Grotius in praef. Ebraeorum eruditissimis haberi autorem Jeremiam. Sed Thalmudistae *Babae* [*batrae*] primo capite ei ascribunt tantum libros Regum tertium et quartum. Thalmudistae d. l. Moses Kimchi Isidor. *Orig.* VI. 2. putant priora 24 capita esse a Samuele[,] reliqua a Nathane et Gaddo per 1. Paralip. XXIX. vers. 29. ubi citantur libri Samuelis, Nathanis et Gaddi. Theodoretus scribit prophetas solitos scribere historias sui temporis et ex his postea concinnatos libros Regum.

[ad p. 159] 1. Sam. II. 6. citant Sap. XVI. 13. et Tob. XIII. 2[,] et Psalm. CXII. 7. 8. citat 1. Sam. II. 8. et 3. Reg. II. 27. citat 1. Sam. II. 31. seq. et Ecclesiastici XLVI. 22. XLVII. 3. 4. videtur citari 1. Sam. XII. 3. et 1. Sam. XVII. 3. seq.

10 Illud melior obedientia quam victimae Ecclesiastae IV. 17. et Oseae VI. 6[,] est ex 1. Sam. XV. 22. Et Ezech. XVIII. 32. et XXX, 11. videtur citare 2. Sam. XIV. 14[.]

Et libri Paralipomenon sunt ex libris Samuelis consuti.

[ad p. 159 sq.] Scriptor *Theol. polit.* putat librum Samuelis ex diversis consarcinatum, quia contraria referantur de causa notitiae quam contraxit Saul cum Davide lib. 1. cap. 16. ex
15 citharae pulsu, et cap. sequenti ex pugna cum Goliath. Sed conciliatio promta ipse autor posteriori loco notat se jam supra de Davide egisse, et dicit Davidem ad suos reversum et quod mirum si rex post aliquos annos eum ignoravit, quem insanus seu malo spiritu vexatus viderat.
319 v° Historiae duae 1. Sam. 24. et 1. Sam. 26. non sunt eadem, ut objicit Spinos. c. 9. nec ideo
contradictio, inter diversos modos quibus David Saulem in potestate habuit, nec laedere voluit.

20 1. Sam. VII. 13. non dicitur Philistaeos nunquam rursus vivo Samuele intrasse in Israel, non id falsum, sed diu non intrasse, et manum domini super eos fuisse, id est semper fuisse attritos[.]

2 *patrae L ändert Hrsg.* 3 d. l. *erg. L* 16 et (1) quod mirum si rex insan (2) dicit *L* 17 rex (1) ins (2) longo post tem (3) post *L* 18 ut ... c. 9. *erg. L*

1 Grotius ... Jeremiam: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*, Paris 1644, Bd 1, S. 212, Praefatio zu 1 Samuel (1 liber regum) (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 119 A). 3 d. l.: Abkürzung für »dicto loco«. 3–5 Isidor. ... Gaddi: vgl. ISIDOR VON SEVILLA, *Etymologiarum sive originum libri XX*, VI, 2.. 5f. Theodoretus ... Regum: vgl. THEODORETUS, *Quaestiones in libros Regnorum et Paralipomenon*, Prologus (PG 80, Sp. 529). 8 citat 1. Sam. II. 31. seq.: vielmehr 1 Samuel (1 liber regum) 2, 27. 8 Ecclesiastici: d. i. Jesus Sirach. 10 melior obedientia quam victimae: vgl. Prediger (Ecclesiastes) 4, 17. 13–19 Scriptor ... voluit: vgl. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 8–9, besonders 9, § 15. 14f. Saul ... pulsu: vgl. 1 Samuel (1 liber regum) 16, 16–23. 15 pugna cum Goliath: vgl. 1 Samuel (1 liber regum) 17, 4–51. 15f. autor ... reversum: vgl. 1 Samuel (1 liber regum) 17, 12–15. 20–22 1. Sam. ... attritos: vgl. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 9, § 23.

1. Sam. VII. 15. Judicasse Samuelem Israelem *cunctis diebus vitae suae* putat Hobbes non potuisse commode a Samuele scribi. Quidni.

[ad p. 161] Acta Apost. XIII. 21. Saulem rexisse Israel annis 40. computantur anni Samuelis.

Libri Regum excerpti ex scribarum monumentis qui Ebraeis dicuntur מִזְכִּיר a commentariis. Ita sensit Chaldaeus Paraphrastes. Tales Josaphat et Joahe in libris Samuelis et Regum memorati.

Sed et Prophetae res gestas consignabant. Vid. Theod. praef. in lib. regum, adde librum Jehu citatum 2. Par. XXVI. 22. ad 2. Pa. XX. 34. ubi libri regum memorati sunt actorum diurnorum commentarii. Dicitur enim Jehu digessisse Historiam Josaphat in libros regum Israel[.]

Mardocheus suam Historiam literis tradidit Esth. XII. 4.

[ad p. 162] In libris Regum laudatur *liber Verborum dierum* [Salomonis], et *liber verborum dierum Regum Israel*, et *liber verborum dierum regum Juda*. In paralipomenis laudantur libri Semeiae Ahiae, et aliorum Prophetarum[.] Isaia cap. 37 translatum αὐτολεχῆι in 2. Reg. cap. 19. et 20.

Esdras compilator nam 1. Reg. VI. Chaldaica adhibet mensium nomina.

Alii Jeremiae tribuunt ultimum caput Regum[.] Convenit ultimo capiti Jeremiae sed illud caput adventitium Jeremiae quod ostendit praecedentis capitis coronis: *huc usque verba Jeremiae*.

[ad p. 162] Siracides de Elia Elisaeo Ezechia ita disserit ut appareat eum ex lib. regum etiam verba hausisse. Sermonis convenientia cum paralipomenis[.] Luc. IV. 25. seq. ex 3. Reg. 17. et IV. reg. 5. citantur libri Regum Elias et Naaman et Eliam Rom. XII. 2[.] ex 3[.] Reg 19. Versio ipsorum LXX satis confirmat librorum antiquitatem.

3 Saulem (1) gubernasse (2) rexisse L 3 Israel (1) cunctis diebus vitae suae (2) annis L 6 Ita ... Paraphrastes. erg. L 13 Samuelis L ändert Hrsg. nach Huet 22f. ex (1) Re (2) 3. Reg. 17. et IV. reg. 5. erg. L

8 Theod. ... regum: vgl. THEODORETUS, *Quaestiones in libros Regnorum et Paralipomenon*, Prologus (PG 80, Sp. 528–529). 8–10 librum Jehu ... commentarii: vgl. 2 Chronik (2 Paralipomenon) 26, 22 u. 20, 34. 15 Semeiae Ahiae: zu Semeias vgl. 1. Chronik (1 Paralipomenon) 24, 6, zu Ahias ebd. 2, 5, 11, 34 f. u. 15, 24. 17 Esdras ... nomina: vgl. 1. Esra 6, 15 u. 6, 19 f. 18 Jeremiae ... Regum: vgl. 2 Könige (4 liber regum) 25, 1–12 mit Jeremias 39, 1–10 u. 52, 4–34. 19f. *huc ... Jeremiae*: Jeremias 51, 63. 21f. Siracides ... hausisse: vgl. Jesus Sirach (Ecclesiasticus) cap. 48 f. 23 3. Reg. 17. et IV. reg. 5: vgl. 1 Könige (3 liber regum) 17, 9 u. 2 Könige (4 liber regum) 5, 14. 23 Rom. XII. 2[.]: vielmehr Römerbrief 11, 2 f. 24 3[.] Reg 19.: vgl. 1 Könige (3 liber regum) 19, 10.

[ad p. 163] Azelum Justinus Historicus lib. 36. c. 2. appellat, quem libri Regum Hasaelem. Sennacheribi mentio apud Herod. lib. 2. c. 141[.]

Nabuchodonosoris ex Megasthene meminit Strabo[.] Victoriae quam Necosus rex Aegypti retulit de Judaeis meminit Herod. lib. 2. c. 159[.]

5 Chronologici numeri saepe depravati. Hinc istis non immoramur.

320 r°

[ad p. 164 sq.] Liber Paralip. ex Actis diurnis Regum, item ex libris prophetarum Semeiae, Addo, Jehu, Nathanis, Ahiae, Isaiæ post Jeremiam scriptus per 2. Par. XXX. 25. imo post captivitatem ob finem, ubi de reddita per Cyrum libertate. Finis hic libri repetitur ἀπολεχῆι, initio libri Esdrae. Unde autor idem, vide exempla apud Grot. in 2. Par. XXXVI. 22.

10 [ad p. 165] Versus a LXX, qui non totis 200 annis Esdra recentiores 2 Paralip. 5. dicitur arcam in templum a Salomone illatam ibi fuisse *usque in praesentem diem*, unde sequitur librum antiquiorem, nam non amplius ibi erat post captivitatem sed dicendum haec verbotenus ex vetustiore excerpta. Simile quod 3. Reg. VIII. 8. imo ibi quasi eadem verba.

Putat Theologo-Politicus esse scriptos post Judam Maccabaeum quia lib. 1. cap. 9. nar-
15 rantur quae primum familiae tempore Esdrae Hierosol. habitaverint, et versu 17. Janitores qui et in Nehem. XI. 19. unde concludit libros diu post urbis reaedificationem scriptos[.] Ratio-
cinatio obscura.

[ad p. 166 sq.] Nomina propria, et numeri saepe depravantur. Conferantur Gen. XLVI. 21.
Num. XXVI. 38. 1. Par. VIII. 1. apparebit nomina propria esse depravata conferantur et LXX
20 cum Ebraicis.

Esdrae. Sex priora capita ab eo scripta qui scripsit paralipomena.

1 lib. 36. c. 2. *erg. L*

1 Azelum ... Hasaelem: vgl. M. JUNIANUS JUSTINUS, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, XXXVI, 2, 3. 1 Hasaelem: vgl. 2 Könige (4 liber regum) 8, 7–15, 10, 32 f., 12, 7 u. 12, 18 f. 2 Sennacheribi ... Herod.: vgl. HERODOT, *Historiarum libri novem*, II, 141. 3 Nabuchodonosoris ... Strabo: vgl. STRABO, *Rerum geographicarum libri XVII*, XV, 1; MEGASTHENES, *Fragmenta (Fragmenta historicorum Graecorum*, hrsg. v. K. Müller, Bd 2, Paris 1853, Nr. 22b, nach G. SYNCELLUS, *Ecloga chronographica*, hrsg. v. A. A. Mosshammer, Leipzig 1984, S. 264). 3f. Victoriae ... Herod.: vgl. HERODOT, *Historiarum libri novem*, II, 159. 8f. Finis ... Esdrae: 2 Chronik (2 Paralipomenon) 36, 22 f. wird in Esra (1. Esra) 1, 1–3 wieder aufgenommen. 9 Unde ... XXXVI. 22.: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*, Paris 1644, Bd 1, S. 368 zu 2 Chronik (2 Paralipomenon) 36, 22 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 189 B). 11 *usque in praesentem diem*: 2 Chronik (2 Paralipomenon) 5, 9. 14–16 Putat ... scriptos: vgl. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 10, § 1. 14f. lib. 1. cap. 9. ... Janitores: vgl. 1. Chronik (1. Paralipomenon) 9, 1–17. 18–20 Nomina ... Ebraicis: An den drei genannten Stellen geht es um die Söhne Benjamins; vgl. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 10, § 40.

Interfuit rebus 1. Esdr. V. 4[.] aedificatio cujus ibi mentio absoluta anno 6[.] Darii Hystaspis filii. Produxit tamen et vitam ad Artaxerxis tempora cujus meminit. Sed alius est ab Esdra, quia Esdras ipse demum sub Artaxerxe descendit de Babylone 1. Esdr. VI. 14. Reliqua vero 4 capita ab Esdra profecta vide verba 1[.] Esdr. VII. 27. 28. Loquitur enim ibi de se in prima persona seu αὐτοπροσώπος, item 1. Esdr. IX. 5. 1. Esdr. X. 1. 5

Ex hoc opere descripsit Nehemias librum genealogiae eorum qui primi ex Babylone rediere quoniam tamen in 2do prioris Esdrae vers. 2 etiam Nehemiae seu Athersatae fit mentio[.] hinc sequitur probabile Nehemiam interpolasse insertis nominibus eorum qui secundo reditui interfuere. Et alios postea ad Nehemiae exemplar Esdrinam refinxisse.

Primus Esdrae solum apud Hebraeos fert hoc nomen, secundus Esdrae recte tribuitur 10 Nehemiae[.] Profitetur se libri autorem in fronte[.] meminere ejus Siracides Eccli. XLIX. 15 et 2[.] Mach. II. 13. Vixit non tempore Artaxerxis Memmonis ut vult Scalig. proleg. et lib. 6. *de Emend. temp.* et in Euseb. *Chron.* ad ann. 1584. sed Artaxerxis Longimani, ejus reditus reditu Esdrae 13 annis recentior[.]

[ad p. 167 sq.] Objectio Theol.-Politici quod Nehem. XII. 11. 21. nomen Jeddoae ponti- 15 ficis quem Alexandro M. obviam ivisse memorat Josephus et ejus Darii qui Codomannus nempe ultimus. Sed hinc non sequeretur recentioremem Judaeo Maccabaeo qui 160 annis post Darii hujus obitum dux Judaeorum. Quod spectat ad Jeddoam pontificem et Darium Codomannum, quos Nehemiae Commemoratos fatemur et Sanaballetum Honoritem Manassis fratris Jeddoae pontificis socerum, qui a Dario ad Alex. defecit Joseph. XI. 8. *Antiq.* Cum multo 20 prius Nehemiam muros struentem interpolasset dicemus Nehemiam puerum fuisse cum in Judaeos profectus est, ut qui regi esset a poculis. Iter incidisse in annum 20mum Longimani, qui si regnum auspicatus anno 4249 periodi Julianae erit annus ejus 20mus 4269 in quo tempore ad obitum Darii ultimi sunt anni 115[.] Ergo si Nehemias annos natus 16 ergo tunc

4 4 capita *erg. L* 7 vers. 2 *erg. L* 9 reditui (1) venire (2) interfuere *L* 15 Theol.-Politici *erg. L* 24–S. 403026.1 Ergo ... Scaliger *erg. L*

1–3 Interfuit ... 1. Esdr. VI. 14.: Die Zuordnung zum 6. Jahr der Regentschaft bezieht sich auf die später genannte Stelle 1. Esra 6, 14, die Rückkehr aus Babylon ist 1. Esra 7, 1–6 zuzuordnen. 7 2do ... vers. 2: Esra (1. Esra) 2, 2. 10f. secundus ... Nehemiae ... fronte: vgl. Nehemia (2 Esra) 1, 1. 11f. meminere ... II. 13: vgl. Jesus Sirach seu Ecclesiasticus 49, 15 u. 2 Makkabäer 2, 13. 12–14 Vixit ... recentior: vgl. J. J. SCALIGER, *Opus de emendatione temporum*, prolegomena (am Ende) und lib. VI, De hebdomadibus Danielis, Paris 1593, S. 283–286. u. das Ende der Prolegomena; *Thesaurus temporum*, Eusebii Pamphili ... *Chronicorum Canonum omnimodae historiae libri duo*, Leiden 1606, S. 98. 15–17 Objectio ... ultimus: vgl. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 10, § 26. 16–20 memorat Josephus ... *Antiq.*: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Antiquitates Judaicae*, XI, 8. 24–S. 403026.1 Ergo ... Scaliger: vgl. J. J. SCALIGER, *Opus de emendatione temporum*, lib. VI, De hebdomadibus Danielis, Paris 1593, S. 281–290.

320 v° fuit 131 annorum quod neque novum neque mirum ut probat exemplis Scaliger. Petavius mavult periochen illam de Jeddoa et Dario accusare νοθείας. Putat Petavius duos fuisse Sanaballetos unum coevum Artaxerxis, alterum Darii.

[ad p. 168] Tobias non est in Canone, fatentur tamen Hebraei in libro Juchasin Salmasaris et Sennacherib[i] aetate contigisse.

[ad p. S. 168 sq.] Liber a Tobia ipso (Tob. XII. 20.) reliquere commentarios rei jussu angeli, accedit Judaica loquela qua scriptus. Latinam enim quam terimus interpretationem ait Hieronymus se ex Chaldaico sermone ope hominis periti extudisse. (*praef.* in Tob.)

[ad p. S. 169] Traditur in Beresith rabba et in Talmude Hierosolymitano Angelorum 10 Raphaelis Michaelis et Gabrielis nomina item mensium e Babylonia venisse.

Narratio αὐτοπρόσωπος in Graeca interpretatione[.] Matth. VII. 12. Luc. VI. 31. *quod tibi non vis fieri* etc. jam est in Tobiae IV. 16[.] Apocalypsis XXI. 18. alludere videtur ad Tob. XIII. 20. ubi Hierosolymam ex lapidibus pretiosis struendam.

[ad p. S. 169 sq.] Clemens autor *constitutionum* lib. 1. c. 1. lib. 3. c. 15. l. 7. c. 2. Polycarp. 15 *Epist. ad Philipp.* Clem. *Str.* I. omnes vetustiores Hieronymo graeca vetere utuntur. Chaldaicum Archetypum quod vidit Hieronymus periit. Non videtur tamen liber versus a LXX quia non erat in Canone. Non est autor Theodotion, quia eam [sc. interpretationem] videre antiquiores Theodotione.

Diversam versionem Hebraicam edidit Munsterus et Fagius. R. David Ganz dicit Munsterum suam finxisse inepte. Est penes me Msa Hebraica alia, quae magis accedit ad Fagianam.

[ad p. 170] Philonis Alexandrini *liber de temporibus* interpolatus a R. Azaria est PseudoPhilonis Judaei *Breviarum temporum*[.]

6 Liber (1) scriptus a Tobiis ipsis (2) a Tobia ipso L 10 mensium (1) ex (L) (2) a Chaldaeis (3) e L

1–3 Petavius ... Darii: vgl. D. PETAU, *Opus de doctrina temporum, divisum in partes duas, quarum prior τὰ τεχνικὰ temporum, posterior τὰ ιστοροούμενα complectitur* 2 Bde, Paris 1627, pars 2, lib. XII, cap. 25, S. 466–468 (Antwerpen 1705, Bd 2, S. 255 f.). 6 Tob. XII. 20.: vielmehr Tobias 13, 20.
8 Hieronymus ... Tob.: vgl. HIERONYMUS, *Praefationes ad singulas Vulgatae partes conscriptae*, zu Tobias. 9f. Beresith rabba ... venisse: vgl. *Beresith rabba*, Parascha XLVIII, zu Genesis 18, 1. 15 *Epist. ad Philipp.*: vgl. POLYCARP, *Epistula ad Philippenses*, cap. 10. 15 Clem. *Str.* I.: vgl. CLEMENS VON ALEXANDRIA, *Stromata*, I, 21, 123. 19 Munsterus: vgl. S. MÜNSTER, *Opus grammaticum ... / Sefer Tobi additus est quoque liber Tobiae, quem hebraicum suppeditarunt Iudaei Constantinopolitani*, Basel 1542. 19 Fagius: vgl. P. FAGIUS, *Tobias Hebraice ut is ad hoc hodie apud Judaeos invenitur, omnia ex hebraeo in Latinam translata*, Isny 1542. 20 Est ... Fagianam: Diese Huet vorliegende dritte Handschrift ist nicht nachgewiesen, Leibniz stellt sie fälschlich in die Nähe der Fagiusausgabe (Huet schreibt: »quae manu scripta penes me est, quaeque ad illam Munsteri propius accedat quam ad Fagianam«).

[ad p. 170 sq.] Librum Judith testatur Hieron. scriptum Chaldaico sermone et inde se extudisse interpretationem. Ergo videtur etiam scriptus tempore captivitatis ut Tobias.

Verba Angeli ad Mariam *benedicta in mulieribus* Luc. I. 42. expressa videntur ex Judith XIII. 23. cum Osias eam alloqueretur et Paulus I. Corinth. X. 9. 10. exterminati cum ab exterminatore et a serpentibus periere, qui murmuravere; est utrobique. 5

[ad p. 171–173] Nicaena Synodus comprobavit librum Judith[,] (ea) versio⁸ non est Theodotionis, nec tamen sexaginta ut et in libro Tobiae. Citant versionem Graecam jam aequales Theodotionis Clem. Al. *Strom.* 4. Orig. *Homil.* 19 *in Jerem.* et Tom. 3. *in Joh.* Imo priores Clemens Romanus *ad Corinth.* Ep. 1. et Clem. *Const.* lib. 8. c. 2. Videntur Christiani primi talia nacti a Judaeis Alexandrinis[.] 10

Placet mihi sententia Bellarmini Serarii Petavii Juditham fuisse temporibus Manassis Nabuchodonosorem Asarradonis successorem Arphaxadum esse Dejozem Medum Manassem tum fuisse Babylone in vinculis.

Grotius putat esse parabolam contra Judith. XVI. 8. filii Titanum, unde videtur autor legisse Graecos. Holophernes non videtur nomen ab Hebraeis fictum, sed vere persicum ut 15

⁸ *dariüber erg.:* Graeca vetus

8–11 Joh. | Imo | priores *erg.* | ... c. 2. *erg.* | Videntur ... Alexandrinis (1) imo Clemen (2) [.] Placet L
14 contra *erg. L* 16 Graeca vetus *erg. L*

1 f. Librum ... interpretationem: vgl. HIERONYMUS, *Praefationes ad singulas Vulgatae partes scriptae*, zu Judith. 3 f. Verba ... XIII. 23: vgl. Lukasevangelium 1, 42 u. Judith 13, 23.
4 f. exterminati ... murmuravere: vgl. 1. Korintherbrief 10, 9 f. u. Judith 8, 24 f. 6 Nicaena ... Judith: Diese Aussage geht wohl auf eine falsche Deutung des Prologs zu Judith zurück, in dem Hieronymus nur annimmt, es sei in den Kanon aufgenommen worden: »Sed quia hunc librum sinodus nicena in numero Sanctarum Scripturarum legitur computasse«, was sich aus den Konzilsakten nicht verifizieren läßt.
7 f. Citant ... *Strom.* 4.: vgl. CLEMENS VON ALEXANDRIA, *Stromata*, IV, 19, 118, 4 u. II, 7, 35, 4.
9 Clemens ... Ep. 1.: vgl. CLEMENS I. (Clemens Romanus), *Epistola ad Corinthios*, cap. 55. 9 Clem. ... c. 2: vgl. *Constitutiones apostolorum* (fort. compilatore Juliano Ariano), besonders VIII, 2 u. VIII, 47.
11 Bellarmini: vgl. R. BELLARMINO, *De controversiis Christianae fidei, adversus huius temporis haeticos. Editio ultima*, in *Opera omnia*, 7 Tle in 4 Bdn, Köln 1617–1620, TI I, Controv. I, *De verbo Dei*, I, 12, S. 46–48; vgl. Leibniz' Abhandlung »De scriptura, ecclesia, trinitate« ([1680–1684]; VI, 4 N. 403).
11 Serarii: vgl. N. SERARIUS, *In sacros divinatorum Bibliorum libros, Tobiam, Judith, Esther ... commentarius*, Mainz 1600, in Judith, cap. 1, quaest. 1–2, S. 216–220, Mainz 1612, S. 146–149. 11–13 Petavii ... vinculis: vgl. D. PETAU, *Opus de doctrina temporum, divisum in partes duas, quarum prior τὰ τεχνικά temporum, posterior τὰ ἰστορούμενα complectitur* 2 Bde, Paris 1627, pars 2, lib. XII, cap. 26, S. 468–470 (Antwerpen 1705, Bd 2, S. 256 b–257 b). 14 f. Grotius ... Graecos: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*, Paris 1644, Bd 3, S. 21, zu Judith 9, 2 u. 18, 8 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 583 A). 15–S. 403028.1 Holophernes ... Tissaphernes: vgl. H. GROTIUS, a. a. O., Prolog zu Judith, Bd 3, S. 14 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 578 B).

Tissaphernes. Hinc frater Ariarathis Cappadocis hujus nominis apud Appianum in *Syriacis*[.] Postremus versus ultimi capitis in Hieronymi versione ubi fit mentio festivitatis in rei memoriam ab Hebraeis institutae non est in Graeco. Et pro latino: *fili Salathiel, filii Simeon, filii Ruben*, est in Graeco filii Salathiel, filii Simeon, filii Israel.

5 Fulgentius *Epist.* 2. cap. 14. legit: *fili Surisada, filii Simeon, filii Israel.*

321 r°

[ad p. 173] Non debemus mirari interpretem Judithae usum Graecis λύειν μήτραν et ὄοι Τυτωνῶν, cum Jobi interpretes et vulgati etiam pleiadum, Hyadum, Arcturi, Orionis et Amaltheae nomina intruserint in librum Job.

Rabbi Asarias merito refellit opinionem Judithae libri autorem ad Asmonaeos referentem cum usus eo argumento quod scriptus liber sermone Judaico[.] Putant Judith V. 22. significari templi excidium, sed Serarius recte putat significare tantum quandam velut profanationem[.] Assyrii cum Manassem caperent templum ingressis (+ ut postea Pompejus +) intellexit et Syrus interpres.

15 Non fuit in Canonem admissus quia cum Canonem conscriberent Esdrae tempore, tunc non potuerant adhuc congregare omnes libros suorum popularium. Apud Josephum nulla mentio Tobiae et Judith sed idem tacuit et Jobum et Bethlemiticam infantum caedem[.]

[ad p. 173–175] Esther est in Canone Hebraeorum. Citatur in eo alius liber Estherae nomine inscriptus sub finem capitis 9.

20 Quidam putant Autorem Mardochoeum per Esth. IX. 20. 23. 26. et XII. 4. At Judaei Talmudistae in primo capite Babae batrae esse foetum magnae synagogae.

Primaria libri scribendi fuisse causa videtur, ut festi Phurim diei origo posterioris innotesceret.

25 Solennia Phurim diu observasse Judaeos patet ex 2. Mach. XV. 37. et Cod. Theodos. *L. Judaeos tit. de Judaeis*[.] originem autem festi non est credibile ex fabula profluxisse[.] Septuaginta habent φρουραὶ perperam pro φουραὶ hoc est פּוּרִים vox Persica. Hoc Mendum,

9 Asarias (1) notat (2) merito *L* 11 recte *erg. L* 14 cum (1) Esdras Canonem scriberet (2) Canonem ... tempore *L* 16 et Judith *erg. L* 18f. capitis 9. (1) Alii (2) Quidam *L* 24 *de Judaeis erg. L* 25 hoc ... Persica. *erg. L*

1 Hinc ... *Syriacis*: vgl. APPIANUS, *Syriaca*, 244 f. 2f. Postremus ... : Judith 16, 31. 3f. *fili* ... Israel: vgl. Judith 8, 1 mit unterschiedlichen Lesungen im Text von Vulgata und Septuaginta. 5 Fulgentius ... *Israel*: FULGENTIUS RUSPENSIS, *Epistolae*, II, 14. 7 vulgati: d.s. die Übersetzer von Septuaginta und Vulgata. 15f. Apud Josephum ... caedem: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Antiquitates Judaicae*. 19 Quidam ... Mardochoeum: vgl. etwa CLEMENS VON ALEXANDRIA, *Stromata*, I, 21, 123. 19f. . 25 Septuaginta habent φρουραὶ : so die Septuaginta zu Esther 9, 26, 28 u. 29.

in Josepho fraudi fuit *Antiqu.* XI. 6. et ne quis et in Josepho mendum suspicetur videtur voluisse derivare a φρουρεῖν *servare*.

[ad p. 175] Leguntur praeterea ista in Editione tum Graeca tum Latina *anno quarto regnantibus Ptolomaeo et Cleopatra attulit Dositheus* a quodam Lysimacho versos etc. *hanc Epistolam Phurim*. Bona pars libri Esther constat Epistola Phurim. Ipsi LXX videntur trans- 5
tulisse bonam partem versione Lysimachi in suam, adjecereque mentionem hanc ne fraudi esset lectori. Versio non est tam exacta, quam solet esse LXX quod notat et Hieron. in *praef.*]

Sex posteriora libri Capita in Hebraico desiderantur[.]

Meliton Asianus apud Euseb. *Hist. Eccl.* IV. 26. Athanas. in *Synops.* et Gregor. Nazianz. e sacro Canone expunxere Esther. 10

[ad p. 176] Sex posteriora citans Origenes vocat, Esther secundum LXX. Difficilis locus Esth. XVI. 10. ubi Aman dicitur *animo et gente Macedo*, cum tamen Macedones fuerint obscuri tempore Artaxerxis Longimani, quo hic liber scriptus.

Videtur Lysimachus in eo vertendo luxuriasse, et pro Agagita, Esth. IX. 24. III. 1, 10. unde Josephus Amalecitas fecit fecisse Macedones, nempe odium insidebat Persis contra Mace- 15
dones, et Lysimachus ignarus historiae suo tempore accommodavit.

[ad p. 177] In clausula libri JOB. graeca editione⁹ e Syrorum lingua conversum fuisse dicitur.

Jobi mentio apud Ezechielem XIV. 14.[.] ergo liber videtur et Grotio Ezechiele vetustior. Spanhemius temporibus Davidis aut Salomonis ex Arabicis commentariis Ebraice concinna- 20
ta[m historiam,] Talmudistae in Baba batra autorem esse Mosem, Pseudo-Origenes in Jobum idem sentit.

⁹ *darüber*: LXX

17 LXX *erg. L*

1 Josepho ... XI. 6.: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Antiquitates Judaicae*, XI, 6, 295. 3–5 *anno ... Phurim*: vgl. Ester 11, 1. 4 Lysimacho: Lysimachos wird in der Septuaginta am Ende des Buches Esther (10, 31) als Übersetzer ins Griechische angeführt. 7 Hieron. in *praef.*]: vgl. HIERONYMUS, *Praefationes ad singulas Vulgatae partes conscriptae*, zu Esther. 8 Sex posteriora: Esther, cap. 11–16. 9 Meliton: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, IV, 26. 11 Sex ... Origenes: vgl. ORIGENES, *Epistula ad Africanum* (PG 11, S. 53), *Commentarii in Evangelium Joannis*, II, 13, 95. 15 Josephus ... Macedones: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Antiquitates Judaicae*, XI, 6, 277. 17 clausula ... conversum: vgl. Hiob (Job) 42, 17b in der Septuaginta. 19 Grotio Ezechiele vetustior: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*, Paris 1644, Bd 1, S. 398 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 203 A). 20f. Spanhemius ... historiam: vgl. E. SPANHEIM, *Historia Jobi*, Genf 1670, cap. 13, S. 211–226; 2. erw. Ausg. Leiden 1672, cap. 16, S. 524–562.

[ad p. 178 sq.] Si prosam Mosis prosae, versus versibus conferas, stylus simillimus, sed versus crebriores in Jobo. In Jobo Arabismi et Syriasmis quia Moses videtur scripsisse cum esset apud Jethro. Thalmudistae male esse commentum.

321 v°

[ad p. 179] Citatur liber et Tob. II. 12. 15[.] Psalm. VII. 14. et Isaiae LIX. 4[.] vide[n]tur
5 citare Jobum XV. 35[.] et Jer. XX. 14[.] ad Job. III. 2. refertur. Quae Job. XXI. 7. seqq. de
impiorum felicitate ea apud Jeremias XI. 1. seqq. per compendium.

Timor Domini ipsa sapientia Job XXVIII. 28. Psalm. CX. 10[.] Prov. I. 7. IX. 10. Sirach.
I. 16. XIX. 18. XXI. 13[.] Deut. IV. 6[.] (+ non videtur credibile Mosem ad proprium librum
colluisse +)

10 De maris terminis conveniunt Job XXXVIII. 10. 11. et Proverb. VIII. 29.

De corvi esca Job XXXVIII. 41. Psalm. CXLVI. 9.

Quod dicitur in 1. Corinth. III. 19. scriptum esse comprehendere *sapientes in astutia
eorum* est ex Job V. 13. et Jacob. V. 11. citat Job nominatim.

Nulla in Jobi libro mentio rerum Israeliticarum ergo videtur vetustior[.] (+ sequitur tantum
15 scriptum ab homine non Israelita +)

[ad p. 180] Clausula quae est in fine Jobi apud LXX est antiquissima, recepta et a
Theodotione, ab interprete Arabe[.] a Pseudorigine in Jobum et [aliis veteribus, dicitur ibi
translata] ex Syriaca lingua in Graec. id est ex ipsa Ebraica. Quae sententia Olympiodori in
Catena in Jobum.

20 [ad p. 181] Jobi XXVI. 12. videtur quibusdam alludi ad transitum maris rubri: *in forti-
tudine illius repente maria congregata sunt et prudentia ejus percussit superbum*. Sed Grotio
hic satisfacit Spanhem[.]

[ad p. 182] PSALMI Philastrius *Haeres*. 126. numerat inter haereticos qui non putent omnes
Psalmos esse a Davide <a>t Hieronymus prologo non putat; Augustinus *C. D.* XVII. 14. dubitat.

4 et Isaiae LIX. 4 *erg. L* 17f. alios veteres (1) dixit Ibi translata (2) dicitur Ibi translata *L ändert
Hrsg.*

4 Psalm. VII. 14.: vielmehr Psalm 7, 15; Fehlzuweisung bereits bei Huet. 6 Jeremias XI. 1.:
vielmehr Jeremias 12, 1; Fehlzuweisung bereits bei Huet. 7f. Timor ... sapientia ... Deut. IV. 6.: zu
Hiob (Job) 28, 28 vgl. Psalm 110, 10, Sprüche (Proverbia) 1, 7, Jesus Sirach 1, 16, 19, 8 u. 21, 13, ferner in
sehr freier, aber wohl falscher Anspielung auf den Sapientia-Bezug, was auch Leibniz in seinem Kommentar
vermerkt, 5. Mose (Deuteronomium) 4, 6. 12f. *sapientes ... eorum*: Hiob (Job) 5, 13. 13 Jacob.: vgl.
Jacobusbrief 5, 11. 16 Clausula: Hiob (Job) 42, 17b in der Septuaginta. 18f. sententia ... Jobum: vgl.
OLYMPIODORUS, *Commentarii in Job*, cap. 33. 21f. Grotio: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus
Testamentum*, Paris 1644, Bd 1, S. 417, zu Hiob (Job) 26, 12 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679,
Bd 1, S. 211 B). 22 Spanhem: vgl. E. SPANHEIM, *Historia Jobi*, Genf 1670, cap. 6, S. 102 f.; 2. erw.
Ausg. Leiden 1672, cap. 8, S. 251–254. 23f. PSALMI ... Davide: vgl. PHILASTRIUS, *Diversarum
haereseon liber*, cap. 126. 24 Hieronymus ... putat: vgl. HIERONYMUS, *Praefationes ad singulas
Vulgatae partes conscriptae, Alia praefatio in libro Psalmorum*. 24 Augustinus ... dubitat: vgl.
A. AUGUSTINUS, *De civitate Dei libri XXII*, XVII, 14.

Putat Huetius magnam Psalmorum Deo cantatorum et sub Davide et aliis collectorum partem interiisse, et a Judaeis Babylone jam agentibus congregatam.

[ad p. 183] Psalmum *super flumina Babylonis* titulus indicat esse Jeremiae est 136.

Item 64[.] in fronte gerrit hoc lemma: *Canticum Jeremiae et Ezechielis populo transmigrationis cum inciperet exire*. Mala etiam apud Judaeos tolerata queritur Psalm. 70. et 73. 78. ubi *venerunt gentes in Haereditatem tuam*. Et Psalm. 87. quidam tradunt esse a Joachimo Babylone, et 88[.] ab eo liberato factum. Factus est et in captivitate Psalm. 101.[.] soluta captivitate adjecti 125. *in convertendo dominum captivitatem Sion facti sumus sicut consolati* et 137. *confitebor tibi domine* et 145. *lauda anima*, quin et totos 40 postremos, ab eo videlicet cui titulus est *Reversionis Aggaei et Zachariae* in gratiam reditus Israelitarum scriptos nonnulli 10 putarunt.

[ad p. 184] Quidam putarunt 74. 78. 79. esse Antiochi temporibus, sed totidem quot nunc sunt interpretati LXX Antiocho vetustiores. Augustinus *de C. D.* XVII. 14. Davidem de Babylone Prophetice vaticinatum, sed nulla cogit necessitas.

Psalm. 109. a Christo tribuitur ipsi Davidi Matth. XXII. 42. Psalm. 136. a LXX inscriptus 15 τῷ δαβιδ Ἰερειμίου nimirum quasi Psalmus Davidius Jeremiae. Psalm. CXI. et CXLV[.] Haggaeo et Zachariae tribuit Vulgata.

Apud LXX[.] lemma hoc est Psalmi *Psalmus David filiorum Jonadab et priorum captivorum*. *Priorum* id est cum Joachimo.

Orig. lib. 3. *περὶ ἀρχῶν* quosdam tribuit Salomoni[.] 20

[ad p. 185] Psalm. 89. magno consensu tributus Mosi cui et sequentes decem ascribit Hebraei[.] sed in Psalm. 89[.] est mentio Samuelis. Ethan Ezraita e tribu Juda cui quidam Psalmi ascripti alius ab Ethan Levita qui est 1. Paral[.] XV. 17. 19[.]

322 r°

[ad p. 185 sq.] Psalmorum ordo non temporum sed ut in Ecclesia tempore Esdrae canebantur. 2. Sam. XXIII. 1[.] est totus Psalm. XVII. Item Psalm. CIV[.] et XCV. sunt 25

7 Psalm. 101. |et 125. *gestr.* | soluta L 10f. scriptos (1) credibile est (2) nonnulli putarunt L
14 vaticinatum, (1) et Josiae (2) sed L 16 nimirum *erg. L* 22 e tribu Juda *erg. L*

4f. *Canticum ... exire*: Psalm 64, 1. 6 *venerunt ... tuam*: Psalm 78, 1. 8 *in ... consolati*: Psalm 125, 1. 9 *confitebor tibi domine*: Psalm 137, 1. 9 *lauda anima*: Psalm 145, 1. 10 *Reversionis ... Zachariae*: Psalm 110. 13f. Augustinus ... vaticinatum: vgl. A. AUGUSTINUS, *De civitate Dei libri XXII*, XVII, 14. 18f. *Psalmus ... captivorum*: Psalm 70, 1. 20 Orig. ... Salomoni: vgl. ORIGENES, *Περὶ ἀρχῶν libri quatuor sive de principiis*, III, 18. 22 Psalm. 89[.] ... Samuelis: vielmehr Psalm 98, 6. 23 Ethan ... XV. 17. 19[.]: vgl. 1. Chronik (1 Paralipomenon) 15, 17 u. 15, 19. 25 2. Sam. XXIII. 1[.] est totus Psalm. XVII.: vielmehr entsprechen sich 2 Samuel (2 liber regum), cap. 22 und Psalm 17, Fehlzuweisung bereits bei Huet. 25–S. 403032.1 Psalm CIV[.] ... conjuncti: Psalm 104 und Psalm 95 sind beide in 1 Chronik (1 Paralipomenon), cap. 16 integriert. Leibniz übernimmt zunächst Huets Fehlzuweisung zu 1 Samuel (1 liber regum) und setzt dann den Hinweis auf 1 Chronik über die Angabe.

1. Reg. 16. 18[.]¹⁰ in unum conjuncti et 2. Par. VII. est Psalmorum Davidis mentio et indicat Psalmum CV[.] adde 2. Par. V. 13. XX. 21[.] 1. Esdr. III. 11. Jud. XIII. 21. Jerem. XXXIII. 11. Dan. III. 89[.] 2. Par. XXIII. 18. XXIX. 26. 1. Esdr. III. 10[.] Syrachidis XLVII. 15. 2. Mach. II. 13.

- 5 Initium Psalmi I. retulit Jerem. XVII. 7[.] et Ps. VI. 6. est in Isaiae XXXVIII. 18[.]
Psalm. XVII. 43. est in 2. Sam. XXII. 43[.] et Ps. L. 18[.] est in Prov. XVI. 15. et Ecclesiastae IV. 17[.]
Ps. XCVII. 1. 3. in Isaiae LII. 10.
Ps. CI. 13. Thren. V. 19.
- 10 Ps. CI. 25. Isai. L. 9. LI. 6.
Psalm. CXXXIX. 8. Am. IX. 2[.]
Ps. CXLII. 4. Thren. III. 6.
Matth. XIII. 35[.] citat Psalm. LXXVII. 2[.]
et Matth. XXVII, 35. citat Ps. XXI, 19. ubi nominatur Psalmi autor Propheta[.]
- 15 [ad p. 187] <Adde> locum *dixit dominus domino meo*[.]
Luc. XXIV. 44. Act. I. 20. nominatim vocantur Psalmi[.] adde Act. II, 25. IV. 25[.]
XIII. 33[.] Rom. XI. 9. Ebr. III. 7. IV. 12[.]

¹⁰ 1. Reg. 16. 18[.] *darüber*: Paralip.

5f. XXXVIII. 18[.] |est *versehentlich nicht gestr.* | Psalm. L 14 ubi ... Propheta *erg. L*
16 nominatim (1) citantur (2) vocantur L

1–4 2. Par. VII. ... 2. Mach. II. 13.: 2 Chronik (2 Paralipomenon) 7, 6 nimmt Bezug auf Psalm 105, 1 und bietet den ausführlichsten Hinweis auf das Singen der Psalmen Davids, weitere Belege in 2 Chronik (2 Paralipomenon) 5, 13 u. 20, 21, Esra (1 Esra) 3, 11, Judit 13, 21. Jeremias 33, 11, Daniel 3, 89, 2 Chronik (2 Paralipomenon) 23, 18 u. 29, 26, Esra (1 Esra) 3, 10, Jesus Sirach 47, 10–11 (XLVII. 15 Fehluweisung bereits bei Huet) u. 2 Makkabäer 2, 13. 5 Initium ... Jerem. XVII. 7[.]: vgl. Psalm 1, 3 u. Jeremias 17, 8. 6 Psalm. ... XXII. 43[.]: vgl. Psalm 17, 43 u. 2 Samuel (2 liber regum) 22, 43. 8 Ps. ... LII. 10.: vgl. Psalm 97, 1 u. 3 u. Isaías 52, 10. 9 Ps. CI. 13. Thren. V. 19.: vgl. Psalm 101, 13 u. Klagelieder (Threni seu Lamentationes) 5, 19. 10 Ps. ... LI. 6.: vgl. Psalm 101, 26–27 u. Isaías 50, 9 u. 51, 6. 11 Psalm. CXXXIX. 8. Am. IX. 2[.]: vgl. Psalm 138, 8–10 (Fehluweisung bereits bei Huet) u. Amos 9, 2. 12 Ps. CXLII. 4. Thren. III. 6.: vgl. Psalm 142, 3 (Fehluweisung bereits bei Huet) u. Klagelieder (Threni seu Lamentationes) 3, 6. 13 Matth. ... LXXVII. 2[.]: Matthäus 13, 35 zitiert Psalm 77, 2. 14 Matth. ... Propheta: vgl. Matthäus 27, 35 u. Psalm 21, 19. 15 *dixit dominus domino meo*: Lukas 20, 42. 16f. Luc. ... IV. 12[.]: Psalmenbezüge finden sich in Lukas 24, 44, Apostelgeschichte 1, 20, 2, 25, 4, 25 u. 13, 33, Römerbrief 11, 9, Hebräerbrief 3, 7, 4, 3, 4, 5 u. 4, 7 (IV, 12 Fehluweisung bereits bei Huet, Bezüge im Hebräerbrief jeweils auf Psalm 94).

[ad p. 187] Solon hominis linguam gladio comparavit, ut in Psalm. LVI. 5[.]

Psalm. LXXI. ita definit: *defecerunt laudes Davidis filii Jesse*. Unde colligit Bodinus sequentes non esse Davidis libr. 5. *de arcanis*[.]

II. Reg. XXIII. ubi Psalm. XVII. similis clausula.

[ad p. 188] Salomonis Psalterium ex Augustanae Bibliothecae M[anuscrip]tis descriptum 5 ab Andr. Schotto et a se latine e graeco redditum edidit Joh. Lud. de la Cerda cum scholiis. Constat Psalmis XVIII Graece scriptis refert stylum Ebraicum et LXX[.] videtur autor quidam Hellenista.

Ψαλμὸς τοῦ Σαλομῶν non significat esse Salomonis, sed Salomoni ascriptum ut supra in Psalmis Davidis. Quaedam in his Psalmis de Messia. Nam sic et Judaei de eo loquebantur et 10 adhuc loquuntur.

Idem dicendum de Psalmo quem ultra Canonicorum 150 numerum exhibent editiones LXX et Horologia Graecorum[.]

[ad p. 188 sq.] PROVERBIA SALOMONIS inscribuntur Salomoni, sed ab aliis compilata capite XXV. incipit, *hae quoque Parabolae Salomonis quas transtulere viri Ezechielis*, inter hoc 15 videtur fuisse et Isaias quem R. Kimchi et alii Judaei putant scripsisse et Ecclesiasten et Cantica et Proverbia[.]

XXX^{mi} Proverbiorum capitis Exordium est *verba congregantis filii Vomantis*, cum ita potius reddi debeat: *Verba Agur filii Jake*. Unde patet hic alium esse Proverbiorum Mantissam ab Agur gnomologo collectam[.] Nomen ipsius in LXX editionem praefixum non est verbis 20 illis[.] Est tamen in Hebr. in Vulgata in Thargum et Syro interprete.

Ista igitur Prov. XXX. 2. 3. *non didici sapientiam* non possunt tribui Salomoni sed tribuenda ipsi Agur, nam non consentirent cum Ecclesiastae I. 16.

5f. descriptum (1) reddit (2) ab L 15 Salomonis (1) filii David (2) quas L 21 in ... Vulgata erg. L

2 *defecerunt ... Jesse*: Psalm 71, 20. 2f. Bodinus ... *arcanis*: vgl. J. BODIN, *Colloquium heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis*, lib. 5 (hrsg. v. L. Noack, Schwerin 1857, S. 212). 5f. Salomonis ... scholiis: L. DE LA CERDA, *Adversaria sacra ... Accessit eodem autore Psalterii Salomonis ex Graeco MS. codice pervetusto, Latina versio*, Lyon 1626. 12f. Idem ... Graecorum: der apokryphe Psalm 151. 15 *hae ... Ezechielis*: vgl. Sprüche (Proverbia) 25, 1. 18 Exordium ... *Vomantis*: Psalm 30, 1 in der Vulgata. 19 *Verba ... Jake*: Psalm 30, 1 in der Hebräischen Bibel. 22f. *non ... I. 16.*: Sprüche (Proverbia) 30, 2 f. (»Stultissimus sum virorum ... non didici sapientiam«) sind Agur zuzuordnen, da Salomo selbst sich in Prediger (Ecclesiastes) 1, 16 als »ecce magnus effectus sum et praecessi sapientia omnesqui fuerunt ante me in Hierusalem« bezeichnet.

322 v° Sequuntur Lamuelis regis praecepta quae ab ultimi capitis initio ordiuntur, et ut conjicio
 5 LXX. desinunt in versu nono cum Lamuel se referre dicat a matre accepta et sequentia in mulieris
 fortis laudes excurrant, <vim> non videtur accepisse a matre, quae alias se laudaret (+ potuit
 attexuisse ipse in laude matris quod probabilius +)[.] Posterior pars a priore disjuncta apud

Potuit esse ipse Salomon, qui Lamuel a matre appellabatur.

[ad p. 190] Totius proverbiorum libri Salomon autor videtur. Priora 23 capita cum 22 ver-
 sibus primis capitis 24 talia extare videntur ut a Salomone scripta[.] reliquorum septem
 10 Salomonis opere excerptis constat. Haec posterior etiam pars apud LXX miris modis pertur-
 bata. Non dubitum ipsos secutos Hebraeum, sed Hellenistae ista perturbarunt pro arbitrio[.]

[ad p. 191] Prov. XVII. 24. *in facie sapientis lucet prudentia* translatum in Ecclesiasta
 II, 14. et VIII. 1.

Ita de eo qui in foveam a se effossam cadit. Prov. XXVI. 27. Eccl. X. 8. Syracides eis
 15 proverbii multa sumsit[.]

[ad p. 192] Ecclesiastes est Salomo ipse ibique suam sapientiam praedicat (+ sed hinc
 concludere ab alio factum sub persona Salomonis +) Kimchi tribuit Isaiae[.]

[ad p. 194] Eccl. IX. 4. *melior* [. . .] *canis vivus mortuo leone* <etc.> At Eccl. IV. 2. et
 VII. 2. praefert mortuos viventibus et Eccl. XI. 9. *laetare* [. . .] *juvenis in adolescentia tua*[.]
 20 sed mox: *adolescentia* [. . .] *et voluptas vana*. Unde patet diversas opiniones retulisse.

[ad p. 195] In Jalkut dicunt Rabbini juvenes cantica fundere virum proverbialia, senem
 disserere de vanitate rerum. Et ita diversis aetatibus scripsisse Salomonem.

[ad p. 195 sq.] <Et> Ecclesiasten Salomoni abjudicat Grotius ob multa verba Chaldaica, ut
 in Daniele et Esdra. Respondet Huët parum apte mulierum exterarum consuetudine sermonem
 25 Salomonis infectum. Deinde paucae nobis Ebraismi voces cognitae. Haec responsio melior.

[ad p. 197] Canticum <Jam> Chaldaeus Paraphr. et Maimonid[.] exprimere amorem Dei
 erga suum populum[.]

2 versu | nono *streicht Hrsg.* | nono *L*

1 f. ultimi capitis initio . . . nono: vgl. Sprüche (Proverbia) 31, 1–9. 4–11 Posterior . . . perturbata:
 Verglichen mit dem hebräischen Text lautet die Septuaginta-Reihenfolge ab Sprüche 24, 22: Sprüche
 30, 1–14, 24, 23–34, 30, 15–33, 31, 1–9, 25, 1–29, 27, 31, 10–31. 12 f. Prov. XVII. 24 . . . VIII. 1.: vgl.
 Sprüche 17, 24 u. Prediger (Ecclesiastes) 2, 14 u. 8, 1. 14 Ita . . . Eccl. X. 8.: vgl. Sprüche 26, 27 u.
 Prediger (Ecclesiastes) 10, 8. 14 f. Syracides . . . sumsit: In Jesus Sirach finden sich zahlreiche
 Übernahmen aus den Sprüchen Salomos, so etwa 27, 28 f. zu Sprüche 26, 27. 19 f. *laetare* . . . *vana*: vgl.
 Prediger (Ecclesiastes) 11, 9–10. 23 f. Grotius . . . Esdra: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testa-*
mentum, Paris 1644, Bd 1, S. 521, zu Prediger (Ecclesiastes) 1, 1 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam
 1679, Bd 1, S. 258). 26 Canticum: Hoheslied (Canticum Canticorum).

Nulla in eo Dei mentio non magis quam in libro Esther[.]

[ad p. 198 sq.] LIBER SAPIENTIAE in Graec. Syr. Arab. Salomonis nomen praefert. Hier. *praef.* versionem ascribit Philoni seniori[.] Hellenistae satis Ebraicae linguae rudes, ut Philo Alexandrinus et Josephus.

Putat Isaiae LVI. 4[.] esse ex Sapientiae III. 14. Ego potius contra, sane manifeste con- 5
sentiunt[.] Matth. XIII. 43. ex Sap. III. 7.

Eph. VI. 17. ex Sap. V. 19[.] satis clare et 2[.] Cor. IV. 4. Col. I. 15[.] ex Sap. VII. 26[.]
Rom. IX[.] 21. de figulo ex Sap. XV. 7.

323 r°

[ad p. 201] Latina Syracidis interpretatio valde laxa, et multis laciniis auctior Graeca.

[ad p. 202] Jesus filius Sirach videtur idem qui Ben-Sira cujus effata in Thalmude et 10
Maimonide, et magna pars sententiarum Ebraicarum sub Ben-Sirae nomine editurum reperitur
in Ecclesiastico.

[ad p. 203] Hieronymus ait se vidisse Syracidem Graeco sermone. Fuit haud dubie Ben-
Sira a Judaeis valde interpolatus[.]

[ad p. 203 sq.] Illud Johannis XIV. 23[.]: *si quis diligit me sermonem meum servabit*, est 15
ex Ecclesiastico II. 18.

Barnabae Epist. utitur Ecclesiastico IV. 36.

Jesus Sirach est avus non nepos[.]

DE PROPHETIS ALIO TEMPORE EXCERPAM

[ad p. 255 sq.] MACCABAEI. Testatur Hieron. se primum Maccab. vidisse Ebraice. 20
Versiones Graeca et Latina sunt Hebraismis plenae. Titulum libri fuisse ait Origenes: σαββηθ

2 SAPIENTIAE (1) seu Ecclesiastici (2) Graec. L 15 XIV. 23 *erg.* L 20 Maccab. (1) Graece (2)
vidisse L

2f. Hier. ... seniori: vgl. HIERONYMUS, *Praefationes ad singulas Vulgatae partes conscriptae, in libris Salomonis.* 5 Isaiae ... III. 14.: vgl. Isaias 3, 4 u. Buch der Weisheit (Sapientia) 56, 4. 6 Matth. XIII. 43. ex Sap. III. 7.: vgl. Matthäus 13, 43 u. Buch der Weisheit (Sapientia) 3, 7. 7 Eph. VI. 17. ex Sap. V. 19[.]: vgl. Epheserbrief 6, 17–19 u. Buch der Weisheit (Sapientia) 5, 19. 7 2[.] Cor. ... VII. 16[.]: vgl. 2. Korintherbrief 4, 4, Kolosserbrief 1, 15 u. Buch der Weisheit (Sapientia) 7, 26. 8 Rom. ... XV. 7.: vgl. Römerbrief 9, 21 u. Buch der Weisheit (Sapientia) 15, 7. 13 Hieronymus ... Graeco sermone: vgl. HIERONYMUS, *Praefationes ad singulas Vulgatae partes conscriptae, in libris Salomonis*, bei Leibniz versehentlich »Graeco sermone« statt »Hebraico sermone«. 15f. Illud ... II. 18.: vgl. Johannes 14, 24 u. Jesus Sirach 2, 18. 17 Barnabae ... IV. 36.: vgl. BARNABAS APOSTULUS, *Epistula*, cap. 19 zitiert Jesus Sirach 4, 36. 20 Hieron. ... Ebraice: vgl. HIERONYMUS, *Praefationes ad singulas Vulgatae partes conscriptae, in libro regum.* 21–S. 403036.2 Titulum ... praefixum: vgl. ORIGENES, *Selecta in Psalmos* (PG 12, S. 1084).

σαρβανὲ ἔλ. Hoc est *sceptrum rebellium Dei*. Ergo Ebraicum lemma Ebraico exemplari praefixum[.]

Ex priore multa in secundum translata ut 1. Mach. VII. 41. et 2[.] Mach. VIII. [1]9[.]

Josephus totum quasi 1. Machab. in Archaeologiam transtulit.

5 [ad p. 258] II^{dus} videtur Graece scriptus ex primo et adhibitis aliis quaedam in Josephi Archaeologia quae satis non consentiunt in secundo Maccabaeorum[.]

Locus ad Ebraeos XI. 35. sumtus videtur ex 2. Machab. VI. 19[.] teste et Theodoret[.]

Canon. Apostol. 76. Machabaicos tres agnoscunt[.] Thalmudici Historiam VII. fratrum celebrant[.]

10 [ad p. 260] DE CANONE LIBRORUM SACRORUM

Genebrardus in *chron.* plures facit Canones, in tribus diversis Synodis. [ad p. 261] Theologico-politicus Canonem posteriorem Maccabaeo.

[ad p. 261 sq.] Esdram scripturas restituisse Irenaeus III. 25. Tert. *de Hab. Mul.* c. 3. Hier. *adv. Helv.* c. 3. Chrys. *Hom. 8. in Ep. ad Ebr.* Autor synopseos quae Athanasio tribuitur. Mosis
15 lege non caruisse Hebraeos in Exilio constat, quia scribam velocem in lege Mosis se vocat Esdras 1. Esdr. VII. 6. et in Dan. IX. 11. 13. Mosis liber ut superstes citatur. Itaque collegit tantum libros hos Esdra, sed synagogae opus fuit autoritate. Thalmudistae cap. 1. Babae batrae vaticinia Ezechielis, librum XII. prophetarum, Danielis et Estheris libros a viris Synagogae Magnae scriptos definiunt. Sed videntur collegisse tantum Memorabile Testimonium Josephi
20 lib. I. *contra Apion.* ubi ait solum 22 sacra volumina a suis post bellum recognita et pro authenticis agnita.

12f. Maccabaeo. (1) Synagoga magna (2) Esdram L

3 1. Mach. ... VIII. [1]9[.]: vgl. 1 Makkabäer 7, 41 u. 2 Makkabäer 8, 19. 4 Archaeologiam: FLAVIUS JOSEPHUS, *Antiquitates Judaicae*. 7 Locus ... VI. 19[.]: vgl. Hebräerbrief 11, 35 u. 2 Makkabäer 6, 19. 8f. Thalmudici ... celebrant: vgl. 2 Makkabäer, cap. 7. 11f. Theologico-politicus ... Maccabaeo: vgl. B. DE SPINOZA, *Tractatus theologico-politicus*, Hamburg [vielmehr Amsterdam] 1670, cap. 10, § 43. 13 Irenaeus III. 25.: vgl. IRENÆUS, *Adversus haereses libri quinque*, III, 21, 2. 13f. Hier. ... cap. 3: vgl. vielmehr HIERONYMUS, *De perpetua virginitate B. Mariae adversus Helvidium*, cap. 7, Fehlzuweisung bereits bei Huet. 14 Chrys. ... Ebr.: vgl. JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae in Epistolam ad Hebraeos*, hom. 8 (PG 63, S. 74). 15 scribam ... Mosis: Esra (1 Esra) 7, 6. 16 Dan. ... Mosis: vgl. Daniel 9, 11 u. 9, 13. 19–21 Testimonium ... agnita: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Contra Apionem*, I, 1, 38–45.

323 v°

Locus a nemine notatus Ecclesiastici 49mo unde vetustas Canonis intelligitur: ubi *XII Prophetarum ossa pullulent*. Subjicit Zorobabelem etc. principes Synagogae magnae non obscure significans eos exceperisse XII prophetas itaque tempore Syracidis jam erant in uno libro hi XII prophetae et Stephanus Act. VII. 42. 43[.] verba ex Amos V. 25. 26. scripto ait in libro prophetarum scilicet in libro prophetarum XII.

[ad p. 263] Esdrae tempore prisca characteres Ebraei Assiriis mutati Tract. Sanhedrin cap. 2.

Titulus libri Amos, ubi scripsisse dicitur *ante duos annos terraemotus*. Hinc putat Grotius non scripsisse hanc inscriptionem ipsum Amos, sed collectores ut Esdras. Sed putat Huetius prophetari eum potuisse terraemotum futurum; vel etiam postea ipsum ascripsisse[.] argumentum, quod hae inscriptiones ab ipsis prophetis[.] est quod interdum particulis Operum ejus praefixae, ut in Aggaeo[.]

Canon[em] recognovit Nehemias 2. Mach. II. 13[.] et Maccabaei 2[.] Mach. II. 14[.]

[ad p. 264] Jonathan Paraphrastes ad Deut. XXXI. ad latus dextrum arcae positum Sepher, seu volumen Mosaicum. In arca nil nisi duae Tabulae lapideae. 3[.] Reg. VIII. 9. 2[.] Par. V. 10.

[ad p. 265] 2. Mach. II. 5. arcam a Jeremia absconditam, sed non apparet postea in templo fuisse, ait enim Josephus *bell. jud.* VI. 14. nihil positum in templo fuisse[.]

[ad p. 266] Josephus lib. 2. *contra Apionem* tanquam ex lege affert: *Mulier vero in omnibus pejor viro* cujus nequitia etiam praestat muliere benefica[.] Quae habentur Ecclesiastici XLII. unde concludit Serarius fuisse in Canonem secundum, post Esdras receptum, sed magna fuit libri autoritas, ut ex Salomoneis sententiis conscripti; maxime apud Hellenistas et Josephi tempore. Sed Canonici non fuere. Et Josephus ipse priore *contra Apionem* testatur

14 Paraphrastes *erg. L*

20 Canonem (1) recens (2) (-) (3) secundum L

1f. *XII ... pullulent*: Jesus Sirach (seu Ecclesiasticus) 49, 12. 3 XII prophetas: d. i. das Zwölfprophetenbuch (XII prophetae). 4f. Act. ... *prophetarum*: vgl. Apostelgeschichte 7, 42 f. u. Amos 5, 25–27. 8 *ante ... terraemotus*: Amos 1, 1. 8f. Grotius ... Esdras: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*, Paris 1644, Bd 2, S. 529, zu Amos 1, 1 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 509 A). 12 Aggaeo: vgl. Haggaj (Aggäus) 1, 1, 2, 1 u. 2, 11. 13 Canon[em] ... II. 14[.]: vgl. 2 Makkabäer 2, 13 f. 15 In ... 2[.] Par. V. 10.: vgl. 1 Könige (3 liber regum) 8, 9 u. 2 Chronik (2 Paralipomenon) 5, 10. 16f. 2. Mach. II. 5. ... templo fuisse: vgl. vielmehr FLAVIUS JOSEPHUS, *De bello Judaico libri septem*, V, 5, 219 (Fehlzuweisung bereits bei Huet) u. 2 Makkabäer 2, 5. 18f. Josephus ... *viro*: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Contra Apionem*, II, 24. 19f. *cujus ... XLII.*: vgl. Jesus Sirach (seu Ecclesiasticus) 42, 14, dort aber nur »melior est iniquitas viri quam beneficiens mulier et mulier confundens in obproprium«. 20f. Serarius ... conscripti: vgl. N. SERARIUS, *Prolegomena Bibliaca, et Commentaria in omnes epistolas canonicas*, Mainz 1612, cap. 8, quaestiuncula 16, S. 48. 22–S. 403038.2 Josephus ... sententiam: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Contra Apionem*, I, 8.

scriptos post Artaxerxem Longimanum non esse paris autoritatis forte et citavit Josephus sententiam, ut Salomoni tributam, praesertim cum prior pars: *mulierem per omnem viro deteriore* non sit in Ecclesiastico[.]

XXII. librorum numerum a Josepho nominatum habebimus, si Esdrae et Nehemiae opus
5 habeamus pro unico, quod et factum saepe testatur Origenes apud Euseb. *Hist. Eccl.* VI. 6.

324 r°

[ad p. 267] PROP. V. Multae habentur prophetiae in V. T. ut Gen. XII. 2. XXVI. 4. XXVIII. 14. XXV. 23. XXVII. 29. 39. XLVIII. 19. XLIX. 1. Num. XXIV. 17. 18[.]

Prop. VI[.] Multae V. T. prophetiae veraces sunt[.] Gen. IX. 24. Canaan serviet fratribus. Nimirum Chanannaei victi ab Israelitis et reliquiae a Nabuchodonosor ambobus semitis post a
10 Romanis Japhetitis.

Zabulon et Nephthali maris accolae sortito Deut. XXXIII. 18. 19. hoc praedictum illis Gen. XLII. 13[.]

[ad p. 268] Levit. XXVI. 33. 44. de dispersione Israelitarum. *Non tamen* penitus abjeci *eos cum essent in terra hostili*. Adde. Deut. IV. 25. seq. XXVIII. 36.

15 Luculenta Balaami vaticinatio Num. XXIV. 7. *tolletur propter Agag rex ejus et auferetur regnum illius*. Significatur Saul, qui regno excidit, quod Agag Amalecitae pepercit. Illud vero quantivis. Venient naves ex Chitim superabuntque Assur et Eber, ad extremum etiam ipsi peribunt. Vulgatus reddit *Italiam*. Ut refert Alexandrum intelligas vel Romanos. Deuter. XVII. 14. praedictio de rege. Et XXVIII. 36. Sedeciae captivitas praedicta. Josuae diras
20 VI. 26. impletas vide 3. Reg. XVI. 34[.] Jeroboami ara a Josia destruenda 3. Reg. XIII. 1. impleta 4[.] Reg. XXIII. 14[.] Isaiae VII. 8[.], *Adhuc 65 anni et desinet Ephraim esse populus*. Haec partim per Salmanassarem partim per Asarhaddonum impleta. Clades Babylonis Isaiae XIII. 20. 21. XIV. 23. XLVII. 1. seq. Jerem. L. 39[.] LI. 37. Psalm. CXXXVI. 8. 9.

21 impleta *erg. L*

4f. XXII. librorum ... unico: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Contra Apionem*, I, 8. 5 Origenes ... VI. 6: vgl. vielmehr EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, VI, 25; Fehluweisung bereits bei Huet. 6f. Gen. XII. 2. ... Num. XXIV. 17. 18[.]: vgl. 1. Mose (Genesis) 12, 2; 26, 4; 28, 14; 25, 23; 27, 28 u. 39; 48, 19; 49, 1 u. 4. Mose (Numeri) 24, 17 f. 8 Gen. IX. 24. ... fratribus: vgl. 1. Mose (Genesis) 9, 24 f. 11 Zabulon ... XXXIII. 18. 19.: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 33, 18 f. u. 23. 11 f. praedictum illis Gen. XLII. 13[.]: vgl. 1. Mose (Genesis) 42, 13. 13f. Levit. XXVI. 33. 44. ... *hostili*: vgl. 3. Mose (Leviticus), 26, 33 u. das Zitat aus 26, 44. 14 Deut. ... XXVIII. 36.: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 4, 25 f. u. 28, 36. 15f. *tolletur ... illius*: 4. Mose (Numeri) 24, 7. 18 Vulgatus reddit *Italiam*: 4. Mose (Numeri) 24, 24 in der lat. Vulgata. 18f. Deuter. ... rege: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 17, 14. 19 XXVIII. 36. ... praedicta: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 28, 36. 19f. Josuae ... XVI. 34: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 6, 26 u. 1 Könige (3 liber regum) 16, 34. 20f. Jeroboami ... XXIII. 14: vgl. 1 Könige (3 liber regum) 13, 1 u. 2 Könige (4 liber regum) 23, 14. 21 *Adhuc ... populus*: Isaias 7, 8. 22f. Clades ... CXXXVI. 8. 9.: vgl. Isaias 13, 20 f., 14, 23, 47, 1 f., Jeremias 50, 39, 51, 37 u. Psalm 136, 8 f.

Mirabilis de Cyro praedictio nomine expresso Isaiae XLIV. 26. 27. [2]8. XLV. 1. seq. 200 annis haec ante Cyrum.

[ad p. 269] Adde Isaiae locum XIX. 18. seq. completum teste Josepho *Antiq.* XIII. 6. *Bell. Jud.* VII. 30[.] Jeremias praedixit Sedeciae captivitatem: tempus captivitatis per 70 annos Jerem. XXV. 11. 12. XXIX. 10. 14. tunc visitandam Babylonem L. 38. LI. 31. 5

[ad p. 270] Reditus in patriam praedictus Ezech. XXXVII. et contra Tyrum Ezech. XXVI. 27. 28. Tyrus hodie piscatorum refugium[.]

Dan. VII. 8. Dan. VIII. 20. aries rex Medorum et Persarum. Hircus rex Graecorum cornu grande[.] Rex primus, quatuor pro eo fracto sed non in fortitudine ejus. Et post regnum eorum surget rex impudens facie nempe Antiochus. 10

Cladem Judaeis illatam Daniel IX. 26. 27.

Oseae locus III. 4. 5. intelligi potest vel de Judaeorum captivitate Babylonica vel de praesenti dispersione cum Hieron. ⟨-⟩ ibi etsi restitutio promissa.

Zach. XIV. 1. 2. de excidio Hierosolym.

[ad p. 273] Grotii sententiam de prophetiarum de Christo duplicem esse sensum, unum 15 primarium relatum ad Historiam temporis quo editi sunt, alterum secundarium ad Christum.

Aliquando id verum, ut in Jeremiae XXXI. 15. *Rachel plorantis filios suos*, quod accomodatur ad infantes Bethlemiticos. Ita quod de Salomone praedictum a Deo per Nathanem 2. Reg. VII. 14. ad Christum refert Paulus Ebr. I. 5.

Ita LXXI. Psalm. qui proprie de Salomone, non tamen omnia Salomoni convenire possunt, 20 ut dominabitur *a mari usque ad mare*[. Hieronymus in Dan. XI. 12. Sunt tamen loca quae non nisi violente possunt detorqueri et sensum proprium habent de Christo ut illud de 30 argenteis

2 200 annis | annis *streicht Hrsg.* | haec L 4 : tempus captivitatis *erg. L* 12 III. 4. 5. *erg. L*
18 ad (1) Christum (2) infantes L 18f. Nathanem (1) ad Christum accom (2) 2. Reg. VII. 14. (a) de Chr
(b) ad L 20 Psalm. (1) Domi (2) qui L 21 *mare*[.] (1) sunt ⟨lata⟩ (2) Hieronymus L

1 Mirabilis ... XLV. 1. seq.: vgl. Isaias 44, 26–28 u. 45, 1–10. 3 Isaiae ... seq.: vgl. Isaias 19, 18–21. 3f. Josepho ... VII. 30[.]: vgl. FLAVIUS JOSEPHUS, *Antiquitates Judaicae* XIII, 6, 62–64 u. *De bello Judaico libri septem*, VII, 30, 426–432. 4f. Jeremias ... LI. 31.: vgl. Jeremias 25, 11 f., 29, 10 u. 14, 50, 38 u. 51, 31. 6f. Reditus ... XXVI. 27. 28: vgl. Ezechiel 37, 12, 14 u. 21; ferner cap. 26–28 zu Tyrus. 8 Dan. VII. 8. ... Persarum: vgl. Daniel 7, 8 u. 8, 20. 11 Cladem ... IX. 26. 27.: vgl. Daniel 9, 26 f. 12f. Oseae ... Hieron.: vgl. HIERONYMUS, *Commentariorum in Oseam prophetam libri tres ad Pammachium*, lib. I, zu Hosea III, 4 f. (PL 25, Sp. 845). 14 Zach. ... Hierosolym.: vgl. Sacharja (Zacharias) 14, 1 f. 17 *Rachel ... suos*: Jeremias 31, 15 u. Matthäus 2, 18. 18f. Ita ... 2. Reg. VII. 14.: vgl. 2 Samuel (2 liber regum) 7, 14. 19 ad ... Ebr. I. 5.: vgl. Hebräerbrief 1, 5. 20f. LXXI. Psalm. ... Dan. XI. 12.: Psalm 71, 8, Überschrift: In Salomonem; vgl. *Hieronymus, Commentarii in Daniele*, zu Daniel 11, 21 (PL 25, Sp. 565 f.). 22–S. 403040.1 illud ... *asina[m]*: vgl. Sacharja (Zacharias) 11, 12 f. u. 9, 9.

Zach. XI. 12. 13[.] ita Zach. IX. 9. de Christo super asina[m.] (+ dici potest Christum studio fecisse ut completeretur +)

[ad p. 273 sq.] Grotio videtur argumenta a prophetiis esse infirma et pie tantum accommodata. Ita et Smalcius *de divinitate Jesu Christi* cap. 8. sed aliter Augustinus *contra Faust.*
5 *Manich.* XII. 46.

324 v°

[ad p. 274] Sylvestri Papae disputationem a prophetiis contra Judaeos praesente Constantino imp. describit Cedrenus.

[ad p. 275] Concilium 2. Constant. Coll. 8. Theod. Mopsuestenum Anathemate ferit quod prophetiarum vim rejiceret.

10 Paulus ex prophetis Jesum probabat, Act. XXVI. adde Joh. I. 45. Rom. XVI. 26. 1. Petr. I. 11. 13. 2. Pet. I, 17. Adde Act. III. 17. seq.

[ad p. 276] *Testimonium* [...] *Jesu est spiritus* (+ vis animae +) *prophetiae*. Apoc. XIX. 10.

Objicitur 2. Cor. XIV. 22. ubi prophetias esse in signum non infidelibus, sed fidelibus.

15 Intellige cum ipso Grotio non infidelibus solum sed et fidelibus. Non itaque ita explicandum quasi prophetiae solum illustrent et fideles confirmant. Ipse Grotio contraria expressit veritas 1. Cor. XIV. 1.

[ad p. 277 sq.] Gen. III. 15. locum *ipse conteret caput ejus* de Christo explicat Jonathan ben-Uziel. Remedium piis a serpente ictis fore cum Christus venerit quam interpretationem
20 amplexus Hierosolymitanus paraphrastes Gen. XIII. 3. XVIII. 18. XXII. 18. XXVI. 4. 28. *in semine tuo benedicentur omnes tribus terrae*. Petrus Act. III. 25. 26. Gal. III. 16. utuntur eis locis. Ita intellexere et Judaei ut apparet ex libro Chasidim R. Samuelis. Adde Psalm. LXXI.

4 *de ... Christi erg. L* 6 *Papae erg. L* 10 *adde erg. L* 18 *locum (1) de serpente, de (2) ipse L*

3f. Grotio ... accommodata: vgl. H. GROTIUS, *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 2, S. 12 B zu Matthäus 1, 22. 4f. Augustinus ... XII. 46: vgl. A. AUGUSTINUS, *Contra Faustum*, XII, 46. 6f. Sylvestri ... Cedrenus: vgl. G. CEDRENUS, *Annales sive Historiae ab exordio mundi ad Isacium Comnenum usque compendium*, hrsg. v. G. Xylander, Basel [1566], S. 222–232. 8f. Concilium ... rejiceret: vgl. *Acta Conciliorum oecumenicorum. Concilium universale Constantinopolitanum sub Justiniano habitum*, Bd. 1, hrsg. v. J. Straub, Berlin 1971, actio octava, S. 210. 10 Act. XXVI.: vgl. Apostelgeschichte 26, 22. 10f. Joh. I. 45. ... III. 17. seq.: Johannes 1, 45, Römerbrief 16, 26, 1. Petrusbrief 1, 10–12, 2. Petrusbrief 1, 17–21 u. Apostelgeschichte 3, 17–19. 12f. *Testimonium* ... XIX. 10.: Offenbarung (Apokalypsis) 19, 10. 14 2. Cor. XIV. 22. ... fidelibus: vgl. vielmehr 1. Korintherbrief 14, 22. 15 Grotio ... fidelibus: vgl. H. GROTIUS, *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 3, S. 817 B. 16f. Grotio ... 1. Cor. XIV. 1.: vgl. H. GROTIUS, *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 3, S. 815 A. 18 *ipse* ... ejus: vgl. 1. Mose (Genesis) III, 15. 20 Gen. XIII. 3. ... XXVI. 4.: vgl. vielmehr 1. Mose (Genesis) 12, 3, 18, 18, 22, 18 u. 26, 4. 20f. *in ... terrae*: vgl. 1. Mose (Genesis) 28, 14. 21f. Petrus ... locis: vgl. Apostelgeschichte 3, 25 f. u. Galaterbrief 3, 16.

Non auferetur sceptrum de Juda ad Christum referunt sine haesitatione veteres, Chaldaeus paraphraestes et Thalmudistae, R. Selomoh, et R. David Kimchi[,] adde Aggaeum II. 8.

Balaami locus Num. XXIV. 27. de Messia intellectus[,] Num. XXIV. 17. 18. *Orietur stella ex Jacob*. Hoc veteres Judaeos intellexisse de Messia probatur ex Ben Cuziba qui se ferens Messiam Bar-Cocheba *filius stellae* vocatus. Idem ostendunt Onkelos, Jonathan, et interpres Hierosolym. vero et Maimonides *percutiet duces Moab* etc. trahens in Mysticum sensum, ut et Christiani. R. Lipman in Nizachon haec interpretatur πρὸς λέξις[.]

[ad p. 279] Notabilis locus Deut. XVIII. 15. Moses prophetam suscitabit Deus sicut me. De Christo interpretantur Steph. et Paul. Act. III. 22. VII. 37.

In Midrasch Ecclesiastae praedictionis sententia repetitur his concepta verbis *qualis redemptor primus, talis redemptor postremus*. Deuteron. XXXIV. 10. non surrexit propheta ut Moses, satis ostendit non posse hoc de aliis prophetis intelligi.

[ad p. 280] Angelus Luc. I. 32. 33. *regni ejus non erit finis*, respexit ad locum 2. Sam. VII. 12. seq. 1. Par. XVII. 13. 14. XXII. 6. XXVIII. 2. ubi sermo quidem de Salomone, sed mystice significatus Christus.

Jobi locus XIX. 23. seq. quae sic verbotenus ex Ebraico: *Et ego novi redemptorem meum vivere et novissime super pulverem staturum*. Inde in Thargum et interp. Syriaca et Arabica docetur Christum Carnem assumpturum et mortuos iri suscitatum. Ita intellexit R. Haccadosch in revelante arcana[.] Ita sumitur et in Beresith Ketanna. Unde errat Grotius qui putat haec nunquam Judaeos retulisse ad resurrectionem mortuorum. Redemptorem משיח Messiam exponunt Rabbini[.]

[ad p. 281] Psalm. II. 8. *filius meus es tu*.

R. Jonathan, R. Aben Ezra, R. David Kimchi immo liber Thalmudis Sucah c. 5[.] et apud R. Salomon Jarchi[.] Ipsi Mahumedani de Christo interpretantur *teste Muhammedo ebn Jaacob Alfirau Zabadio in Lexico quod Camus sive Oceanum inscripsit*[.] Selomoh: *Majores nostri ad [. . .] Messiam Psalmum hunc totum referebant: oportet tamen referre ad Davidem juxta [. . .] sonum verborum propter haereticos (id est christianos)*[.]

25–27 Selomoh: ... christianos) erg. L

2 Aggaeum II. 8: vgl. Haggai (Aggäus) 2, 8. 3–7 Balaami ... πρὸς λέξις: vgl. zu dieser Passage vielmehr 4. Mose (Numeri) 24, 17 f. 6 *percutiet duces Moab*: 4. Mose (Numeri) 24, 17. 8 prophetam ... me: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 18, 15. 9 Steph. et Paul. ... VII. 37.: vielmehr die Apostel Paulus (Apostelgeschichte 3, 22) u. Petrus (7, 37). 11 f. non ... Moses: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 34, 10. 13 *regni ... finis*: Lukas 1, 33. 13 f. 2. Sam. ... XXVIII. 2.: vgl. 2 Samuel (2 liber regum) 7, 12 f., 1 Chronik (1 Paralipomenon) 17, 13 f., 22, 6 u. 28, 2. 16 f. Jobi locus ... *staturum*: vgl. Hiob (Job) 19, 23–25. 19 f. Grotius ... mortuorum: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*, Paris 1644, Bd 1, S. 411, zu Hiob (Job) 19, 25 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 208 A). 24 Salomon: Selomoh bei Huet.

325 r° [ad p. 283] Locus ille Psalm. XV. 8.: *nec dabis sanctum tuum videre corruptionem* Act. II. 25. seq. Act. XIII. 15. de Christo Petrus et Paulus interpretantur. Eodem modo Judaei in Midrasch Thehillim. Nimirum sanctus Dei, is qui Danieli IX. 24. *sanctus sanctorum*.

Quidam¹¹ nuperus scriptor cujus nomini parco, dixit, se Petro et Paulo <hic> *cedere non*
5 *posse*.

[ad p. 285] *Unxit te Deus Deus [. . .] oleo*. Psalm[.] XLIV. 7. 8. Aben Ezra esse de Davide aut de Messia. Chaldaeus aperte. *Pulchritudo tua Rex Messia superat filios hominum*.

[ad p. 286] Psalm. LXVIII. 6. 21. 27. de felle et aceto vulneribus de defectu consolatoris adde Isaiae LXIII. 5. Aben Ezra interpretatur hunc Psalmum de Christo[.]

10 Psalm. LXXI. *benedicentur in eo omnes tribus terrae*, permanebit cum sole etc. ut Micha *egressus ejus ab initio* V. 2. et David Psalm. CIX. 3. *ex utero ante Luciferum genui te*[.] adde Jerem. XXIII. 5. 6.

et erit iste pax. Mich. V. 5. unde Paulus de Christo *ipse est pax nostra*. Ephes. II. 14[.]

Magnificabitur usque ad terminos terrae Michaeas II. 4. VII. 12. XVI. 17.

15 et ut ait Zach. IX. 10. *potestas ejus a mari usque ad mare*.

Reges nutritii tui ait Isaia XLIX. 23.

[ad p. 287 sq.] Psalm. 88. de Christo, non de Davide *ponam in mari manum ejus*[.] Fatentur in Beresit utraque Rabba et Ketanna et in Veelle Semoth Rabba, et in Midrasch Cantici Cantorum concedunt et R. Selomah et Aben Ezra.

20 Psalm. 96. v. 8. *adorate eum omnes angeli ejus* de Christo R. David Kimchi[.]

Psalm. 109. *dixit Dominus Domino meo*. [. . .] *ex utero ante Luciferum genui te*. [. . .] *Tu es sacerdos in aeternum*, etc. de Messia Thargumista, Rabbi Moses Hadarsan in Gen. XVIII. 1. R. Saadias Gaon in Daniel. R. Isaac Ben Aramah., in Midrasch Tehillim, in ipso Talmude in Sucah quinto capite in Gemara. Quidam antiqui Judaei aliter explicuere.

25 ¹¹ *Am Rand notiert Leibniz*: Huet. pag. 283

1 Psalm. XV. 8. *erg. L* 8 21. 27. *erg. L* 18 utraque (1) Judaei (2) Rabba *L*

1 Locus ... corruptionem: Psalm 15, 8–10 wird in Apostelgeschichte 2, 25–28 übernommen, Leibniz zitiert hier nur den letzten Satz. 2 Act. XIII. 15.: vielmehr Apostelgeschichte 13, 32, Fehlzuweisung bereits bei Huet. 3 Danieli ... *sanctorum*: Daniel 9, 24. 6 *Unxit ... oleo*: Psalm 44, 7 f. 8 f. Psalm. ... LXIII. 5.: vgl. Psalm 68, 5, 21 u. 27 u. Isaia 63, 5. 10 Psalm. LXXI. ... sole: vgl. Psalm 71, 17. 11 *egressus ... initio*: Micha (Michaeas) 5, 2. 11 *ex ... te*: Psalm 109, 3. 12 Jerem. XXIII. 5. 6.: vgl. Jeremias 23, 5 f. 13 *et erit iste pax*: Micha (Michaeas) 5, 5. 13 *ipse est pax nostra*: Epheserbrief 2, 14. 14 *Magnificabitur ... terrae*: vielmehr Micha (Michaeas) 5, 5; Fehlzuweisung bereits bei Huet. 14 VII. 12. XVI. 17.: vielmehr als 7, 12 u. 7, 16–17 zu lesen. 15 *potestas ... mare*: Sacharja (Zacharias) 9, 10. 16 *Reges nutritii tui*: Isaia 49, 23. 17 *ponam ... ejus*: Psalm 88, 26. 21 f. *dixit ... aeternum*: vgl. Psalm 109, 1–4.

[ad p. 290 sq.] Isaiæ II. 17. de Christo David Kimchi et Aben Ezra in Michaeum[.]

[ad p. 291 sq.] Locum Isaiæ VIII. 1. *sume tibi librum grandem et in eo scribe stylo hominis: velociter spolia detrahe, cito praedare.* Hoc ita recte explicat Maimonides *More Nevoch.* part. 3. cap. 8. uxor *liber grandis, stylus hominis* pars quae honeste nominari non potest. Jubet in ea ita scribi: *velociter spolia* etc. id est filium gigni hujus nominis. Paret Isaias mandato Dei[.] accessit ad prophetissam[.] concepit et peperit filium. Similis locus fere Oseae I, 2. 5

[ad p. 293] De Christo in Isaiæ VIII. 17. Thalmudistae in lib. Sanhedrim cap. 1.

[ad p. 294] Illud cap. IX. de Emmanuel Thargu(m). Beresith Rabba[.] Seder Debbarim Rabba, Echa Rabbathi in Threnos, de Christo R. Salom. Jarchi sex priora nomina (*Deus admirabilis Consiliarius* etc.) de Deo, duo ultima de Ezechia inepte Chaldaeus paraphr. et Maimon. in Epist. ad Afric. de Messia ut et Rabba Bar Nachmoni[.] 10

(+ unde Judaeis opinio vetus de Messia, jam ante Jesum Christum? +)

325 v°

[ad p. 300 sq.] Isaiæ LII. LIII[.] magno Judaeorum consensu de Messia[.] quidam Judaei Capitis LII. fine de Christo non vero LIII. inesse[.] de Christo R. Moses Hadarsan in Beresith Rabba et Maimonides in Epistolis. Gemara capite ultimo libri Sanhedrinus[.] Jonathan per totum fere caput. 15

[ad p. 302 sq.] Quis non miretur Grotius post Saadium Gaonem Isaiæ praedictionem explicuisse de Jeremia. Ipse Grotius candidius in lib. *de ver. Relig. Christ.* haec tribuit Christo[.] 20

[ad p. 306] Esaiæ LXIII. flectit Grotius ad Judam Maccabaeum. De Messia Beresith Rabba. R. Moses Hadarsan[.]

[ad p. 311] Incarnatio Christi Baruch. III. 37. 38[.] unde Joh. I.

[ad p. 313] Ezechiel: *servus meus David.* Cap. 34[.] vers. 23. seq. Cap. 37. v. 24[.] Davidis nomine Messiam designari Talmud docet[.] idem Aben Ezra hic et David Kimchi. 25

[ad p. 314] De Daniele Porphyrius eum non venturo praedixisse sed praeterita nar- rasse[.]

7f. Oseae I, 2. (1) Absatz Simul tamen in eodem loco repraesentatur (2) De L 10 Jarchi (1) duo pr (2) sex L 10f. *Deus* (1) fortis (2) *admirabilis* L 11 de (1) Christo (2) Ezechia L 13 Jesum erg. L 18 Gaonem (1) haec <-) (2) Isaiæ L

1 Michaeum: vgl. Micha (Michaeas) 5, 5. 2f. *sume ... praedare.*: vgl. Isaias 8, 1. 6f. Oseae I, 2.: vgl. Hosea 1, 2 f. 9 cap. IX.: vgl. Isaias, cap. 9. 12 Rabba Bar Nachmoni: . 21 Esaiæ ... Maccabaeum: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*, Paris 1644, Bd 2, S. 140 zu Isaias, cap. 63, 1-3 (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 335 B). 23 Incarnatio ... Joh. I.: vgl. Baruch 3, 37 f. u. Johannes 1, 14. 24 *servus meus David*: vgl. Ezechiel 34, 23 u. 37, 24.

Lapis de monte sine manibus abscissus II. 34[.,] regnum aeternum Dan. VII. 14. Beresith Rabba de Messia ipse Thalmud lib[.] Sanhedrin cap. XI[.]

[ad p. 314–316] Dan. VII. 13. 14. ubi filius Hominis pervenit *ad antiquum dierum* [. . .]
 et dedit ei potestatem et honorem et regnum. Adde Ezech. I. 26[.] Jesus ipse Matth.
 5 XXVI. 64[.] huc allusit. Hinc formula in Evangelio usitata: filius hominis. Consentit Caput
 ultimum Sanhedrin. Beresith Rabba Midrasch Thehillim. Abraham Ezra Rabbi Selomoh Jar-
 chi[.] Grotius putat portendi populum Romanum, inepte.

Dan. IX. 24. *70 Hebdomades*, etc. implendam in eo prophetiam, ibi dicitur, unguendum
 sanctum sanctorum, an hinc vox Christi seu uncti. Addit Daniel eum necandum. R. Moses ben
 10 Nachman de Christo.

[ad p. 317] Oseas III. 4. 5.

Joel II. 23[.]

[ad p. 318] Amos IX. 11.

Abdias seu Obadias XVII. seq.

15 [ad p. 319 sq.] Mich. II. 12. 13.

IV. 6. seqq. Cyrill. *in Mich.* IV. mystice de Christo non literaliter haec verbis convenit
 Isaiae 2do[.]

Mich. V. 2. de Bethlehem paraphr. Chaldaeus Jonathan et Thalmud. in Sanhedrin cap. ult.
 et in lib. *de paschate* cap. X[.]

20 [ad p. 322] Habacuc. II. 3. de Christo. Ebr. X. 37. Thalmudici in Sanhedrin cap. ult. et
 R. Selomoh[.]

[ad p. 323] Aggaeus II. 6. de verbo quod pepigit Deus cum Israelitis cum eos ex Aegypto
 eduxit loquens videtur enumer[ar]e locum Mosis *prophetam de gente tua* excitabo.

[ad p. 325] Zachar. IX. 9. de Asina etc. *potestas ejus a mari ad mare*. De Messsia utraque
 25 Beresith. et Baal Hatturim ad Exodi XXIII. et in Midrasch Coheleth et Aben Ezra et Saadias
 Gaon.

5 in (1) N. T. (2) Evangelio L 16f. Cyrill. ... 2do erg. L

1 Lapis ... abscissus: vgl. Daniel 2, 34. 1 regnum aeternum: vgl. Daniel 7, 14. 3f. Dan. ...
regnum: vgl. Daniel 7, 13 f. 4 Ezech. I. 26[.]: vgl. Ezechiel 1, 26. 4f. Jesus ... allusit: vgl. Matthäus
 26, 64. 7 Grotius ... Romanum: vgl. H. GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*, Paris 1644, Bd 2,
 S. 438, (in *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 1, S. 467). 8f. Dan. ... sanctorum: vgl. Daniel
 9, 24. 9 eum necandum: vgl. Daniel 9, 26. 11 Oseas III. 4. 5.: vgl. Hosea 3, 4 f. 12 Joel II. 23:
 vgl. vielmehr Joel 2, 28–32. 14 XVII. seq.: vgl. Obadja (Abdias) v. 17–18. 15 Mich. II. 12. 13.: vgl.
 Micha (Michäas) 2, 12 f. 16f. IV. 6. ... Isaiae 2do: vgl. Micha (Michaeas) 4, 6–13, Isaias 2, 2–4 u.
 CYRILL VON ALEXANDRIA, *In Micham*, 4 (PG 71, Sp. 693–709). 18 Mich. V. 2.: vgl. Micha (Michaeas)
 5, 2. 20 Habacuc. ... Ebr. X. 37.: vgl. Habakuk 2, 3 u. Hebräerbrief 10, 37. 22f. de ... loquens: vgl.
 Haggaj (Aggaeus) 2, 6. 23 *prophetam* ... excitabo: vgl. 5. Mose (Deuteronomium) 18, 15. 24 de
 Asina ... *mare*: vgl. Sacharja (Zacharias) 9, 9 f.

326 r°

[ad p. 326] *Sol Justitiae* Malach. IV. 2[.]

Donec surgat propheta fidelis 1. Mach. XIV. 41[.]

Huet pag. 326.

Evolventi mihi excerpta quaedam e libro secundo magni illius Sinensium philosophorum principis Confutii, quae latine reddidit Prosper Intorcetta Siculus S.J. et nobiscum communicavit Cl^{mus} Thevenotius miratus sum haec verba: *Legibus coeli ac terrae facta ejus consentiunt, neque vereri debet, ut cum sanctus ille expectatus advenerit idem tum virtuti ejus ac dum regnaret honos habeatur*[.] annis 550 Confutius ante Christum[.] 5

[ad p. 326 sq.] Cicero lib. 2. *de divin.* Sibyllina Oracula Romanis regem circa illa tempora pollicitos. Suetonii locus Nerone cap. 40. *Spoponderant quidam destituto Orientis ordinationem nonnulli regnum Hierosolymitanum*[.] Consentit Memorabilis locus Josephi *belli Jud.* lib. 3. c. 28. lib. 7[.] cap. 31[.] Judaeos ad bellum incitatos vaticiniis quod eo tempore ex regione aliquis eorum toti orbi imperaturus esset. Hoc Josephus interpretatur de Vespasiano. Hinc Suetonius Vespasiano cap. 4. et Tacitus lib. 5. pluribus persuasio inerat antiquis sacerdotum literis contineri, eo tempore profectos Judaea rerum potituros, quae ambages Vespasianum ac Titum praedixerant. Oraculum illum flexiloquum Josepho dictum putat Huetius esse illud Jacobi *non auferetur sceptrum*, quia tempus designat. Non Micheae (ut) Casaubonus in Sueton. opinatus, quia nulla in eo temporis significatio. (+ an non potius septimanae 7. +) 15

[ad p. 328] Herodes Ascalonita ab Herodianis Messias creditus. Christos se professi vaecordes Samaritani Dositheus et Simon. 20

Multi pseudomessiae postea, ut David Eldavid qui Persidis Regem bello lacescere ausus capite luit. Plures recensentur in Epistola Maimonidae ad Rabbinos Massilienses et in libro Schebet Jehuda.

16 flexiloquum (1) putat (2) Josepho L 17 illud (1) Judae (2) Jacobi L

1 *Sol Justitiae*: vgl. Maleachi (Malachias) 4, 2. 2 *Donec ... fidelis*: vgl. 1 Makkabäer 14, 41. 4–8 *Evolventi ... habeatur*: P.-D. HUET, *Demonstratio evangelica*, Paris 1679, S. 326. 9f. Cicero ... pollicitos: vgl. M. TULLIUS CICERO, *De divinatione*, II, 54, 110. 10f. *Spoponderant ... regnum*: vgl. SUETON (C. Suetonius Tranquillus), *De vita Caesarum libri octo*, Nero, cap. 40, 2. 11–13 Josephi ... esset: vgl. vielmehr FLAVIUS JOSEPHUS, *De bello Judaico libri septem*, III, 401 u. VI, 312, Fehlzuweisung bereits bei Huet. 14 Suetonius ... cap. 4.: vgl. vielmehr SUETON (C. Suetonius Tranquillus), *De vita Caesarum libri octo*, Vespasian, cap. 5, Fehlzuweisung bereits bei Huet. 14–16 Tacitus ... praedixerant: vgl. P. CORNELIUS TACITUS, *Historiarum libri quinque*, V, 13. 17 *non auferetur sceptrum*: 1. Mose (Genesis) 49, 10. 17 Micheae: vgl. Micha (Michaeas) 5, 2. 17f. Casaubonus ... significatio: vgl. Casaubons Kommentar zu SUETON, *De XII Caesaribus libri octo*, hrsg. v. I. Casaubon, o. O. 1605, S. 300.

[ad p. 328 sq.] PROP. VIII. *Is est Messias cui uni conveniunt prophetiae omnes Veteris Testamenti de Messia*[.]

Definitio nostra: Homo Deus. Apud Isaiam: nomen ejus *Deus fortis*. Divinitus missus id est miro quodam modo[.] Daniel cum nubibus coeli venit quasi filius hominis cap. 7. et
5 Isaias 53. generationem ejus quis enarrabit[.]

[ad p. 330] Prop. IX. *Jesus Nazarenus est Messias*[.]

Sequitur amplissimus parallelismus a fol. 330 usque ad fol. 620 eorum quae praedicta in vetere, impleta in novo digerit per propositiones Jesus de semine Abrahami, de semine Jacob[.]

[ad p. 337] In Judam transtulit Jacob primogeniturae decus; et principatum non tam jure
10 quodam nam Ruben adhuc habet primum locum in recensendis tribubus, sed ob multitudinem.

326 v°

[ad p. 363] Tempore Christi pax et justitia. Inscriptio apud Grut. p. 149. de clauso Jani templo et republica optimis legibus sanctissimis institutis reformata. Et Virgilius *Aen. Asperat*
tum positis mitescent secula bellis Augusto gratificatum.

[ad p. 368–372] Hebdomadae annorum nituntur Levit. XXV. 8[.] Petendum initium
15 70 hebdomadum ab anno vicesimo Artaxerxis Longimani, nam haec nota est angeli: cum exiit sermo ut iterum aedificaretur Jerusalem[.] id est vicesimum annum a Xerxis obitu, non a commentitia Artaxerxis cooptatione[.] Ita sexagesima nona hebdomas ante Christi mortem desiit, et mors Christi in 70^{mam} incidit. Ipse Daniel futurum ut post 69 occideretur Christus. Et ita interpretatur h<-> 70 septimanas fore abbreviatas a 20mo anno Artaxerxis[.] 69 Hebdomadae
20 sunt 483 lunares anni singuli 354 dierum. Constituto enim anni 20 initio in 4° Olympiadis 83 seu periodi Julianae 4270. Hinc si annos solares 469 addideris habes annum 4739 periodi Julianae, qui 2^{dus} Olympiadis 201. Tiberii tertius decimus[.] Anni solares 469 faciunt annos lunares 483 $\frac{1}{2}$ circiter at Christus passus anni Tiberii 18 periodi Julianae 4744 Olympiadis 202 anno tertio, quod incidit in annum quintum 7^{mae} Hebdomadis, quae ergo absoluta est duobus
25 post Christi obitum annis.

[ad p. 372] Daniel dixit *Ab exitu sermonis ut iterum aedificetur Jerusalem usque ad Christum ducem hebdomades 7. et hebdomades 62 erunt et rursus aedificabitur platea et muri*

7 fol. 620 (1) locorum v (2) eorum L 15 Longimani, (1) quo ut pure dicit A (2) nam L 15 nam (1) hoc <mi> (2) haec L 19 Artaxerxis[.] (1) <Sunt> (2) 490 lunares anni (3) 69 hebdomades L 21 469 erg. L 27 aedificabitur | aedificabitur streicht Hrsq. | platea L

3 *Deus fortis*: Isaias 9, 6. 4 cum ... hominis: vgl. Daniel 7, 13. 9f. In ... multitudinem: vgl. 1. Mose (Genesis), cap. 49, zu Ruben 49, 3 u. 43, 33. 11f. Grut. ... reformata: vgl. J. GRUTER, *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae*, [Heidelberg 1602–1603], S. 149. 12f. Virgilius ... *bellis*: VERGIL (P. Vergilius Maro), *Aeneis*, I, 291. 14 Hebdomadae ... XXV. 8: vgl. 3. Mose (Leviticus), 25, 8. 15f. exiit ... Jerusalem: vgl. Daniel 9, 25. 26–S. 403047.1 *Ab ... temporum*: vgl. Daniel 9, 25 f.

in angustia temporum (+ in minore periodo, seu intra primos 49 annos +) *et post hebdomades 62 occidetur Christus* (+ 7. et 62[.] faciunt 69. +)[.] Templi aedificationi 46 annos impensos testantur Judaei Joh. II. 20. Quid mirum dici toti civitati impensos 49.

[ad p. 373–375] Angustiae temporum id est angustum tempus id est minus spatium ex duobus illis dictis 7 et 62[.]

Haec est jam olim interpretatio Julii Africani nisi quod nonnihil circa annos Olympiadum assignandos lapsus est verum annos Judaeorum non fuisse lunares, sed Chaldaeorum anni videntur fuisse lunares, Scaligero ipso alibi fatente *de emend. Temp.* lib. 2. et 3. etsi quodammodo mixto[.] Erat a(u)tem Daniel apud Chaldaeos. Ipse Petavius qui haec oppugnat geminum statuit annum Hebraeorum lunarem et solarem *de doct. temp.* lib. 1. c. 8. et lib. 2. cap. 27. 10 Dicemus: in annalibus forte solaris annus, sed in communi usu verisimilis Lunaris annus. Ita Scaliger apud Aegyptios et Arabes annum vagum apud vulgus Embolismum apud sacerdotes. Audiendus omnino Theodoretus in *Daniel.* 9. Quod dicit Esdras Artaxerxis edicto vetitum ne muri instaurarentur. Is Artaxerxes non fuit Longimanus sed intelligitur eo Cyrus vel Cambyses consulantur interpretes. In dimidio Hebdomadis ultimae dicit Angelus Christum in occisum. 15 Sane incidit mors Christi in annum ejus quintum sed intelligitur in medio non praecise in dimidio. R. Barachias in Beresith. Rabba et R. Moses ben Nachman in Daniele 70 hebdomadas referunt ad Messiam[.]

327 r°

[ad p. 378] Matth. XXIII. 37[.] Christus Judaeis *ecce relinquetur vobis domus vestra deserta*[.] Hinc Judaeos sub Juliano templi aedificationem tentantes divina vis prohibuit, 20 videantur Christiani plerique scriptores illorum temporum, maxime Chrysostomus Sermone 3 contra Judaeos. Ipse rem tetigit Ethnicus scriptor minime vanus, Ammianus Marcellinus.

11 Dicemus: *erg. L* 19 Matth. XXIII. 37 *erg. L*

2f. Templi ... II. 20.: vgl. Johannes 2, 20. 6 interpretatio Julii Africani: vgl. G. SYNCELLUS, *Ecloga chronographica*, 91, 23 ad annum 5634; EUSEBIUS VON CAESAREA, *Praeparatio evangelica*, VIII, 1; HIERONYMUS, *Commentarii in Daniele*, zu cap. 9. 8f. Scaligero ... mixto: vgl. J. J. SCALIGER, *Opus de emendatione temporum*, lib. II, De anno Chaldaeorum lunari, Paris 1593, S. 72–78. 9f. Petavius ... cap. 27.: vgl. D. PETAU, *Opus de doctrina temporum, divisum in partes duas, quarum prior τὰ τεχνικὰ temporum, posterior τὰ ιστοροῦμενα complectitur*, 2 Tle, Paris 1627, S. 15–21 u. 155–158, Antwerpen 1705, Bd I, S. 8 B-12 A u 82 B-83 A. 12 Scaliger ... sacerdotes: vgl. J. J. SCALIGER, *Animadversiones in chronologica Eusebii*, in *Thesaurus temporum. Eusebii chronicorum canonum omnimodae historiae libri duo, interprete Hieronymo. ... Notae et castigationes ... Isagogicorum chronologiae canonum libri tres*, hrsg. v. J. J. Scaliger, Leiden 1606, lib. III, in caput decimum, S. 236. 13 Audiendus ... *Daniel.* 9.: vgl. THEODORETUS, *Interpretatio in Daniele* zu Daniel, cap. 9 (PG 81, Sp. 1477). 13f. Esdras ... instaurarentur: vgl. Esra (1 Esra) 4, 1–4. 15 In ... occisum: vgl. Daniel 9, 27. 19f. *ecce ... deserta*: Matthäus 23, 38. 22 Ethnicus ... Marcellinus: vgl. AMMIANUS MARCELLINUS, *Rerum gestarum qui de XXXI supersunt libri octodecim*, XXIII, 1.

Isaiae V. 25. et Jeremiae XIX. 11. negatur restauratio[.] Chaldaicum paraphrasticum monitum narrant Thalmodistae ut ab Hagiographis abstineret.

[ad p. 379] Neque sacerdotes neque reges qui Judaeis post captivitatem praeferere Christi sive uncti fuere. Ipsi Judaei fatentur templum 2^{dum} caruisse oleo unctionis vid. Raym. Martini 5 *pug. fid.* p. 2. cap. 3. §. 29[.].

[ad p. 381] עלמה *Alma* virginem significat intactam a radice עלם *abscondere*. Rebeccae tribuitur Genesi XXIV. 43. ubi Aquila vertit *absconditam* teste Hieronymo[.] [ad p. 382] Danae. Hero. etc. turribus clausae. [ad p. 383] *Virginem abditam* vocat Horatius Danaen. Abscondita, id est nunquam revelata, nam revelare est consuetudinem habere cum aliqua 10 Levit. XVIII. 6. Deut. XXII. 30. Deut. XXVII. 20.

Jesaias conceptum virginis proponit ut rem insignem, prodigialemque in signum[.]

Rebecca virgo Gen. XXIV. 16. 43.

Et tributum Mariae sorori Mosis virgini Exodi II. 8.

[ad p. 384] Judaei in Salom. Cantico putant עלמות significare puellas virum passas. Nam 15 virgines parum decuisse amatoribus ἀρισμοῖς interesse[.] in quo errant. Nam innupti pueri sponsum, innuptae puellae sponsam comitabantur[.] vide Catullum in Epithalamio Juliae et Manlii et alios. Et in ipso Cantico, sexaginta Reginae, octoginta Concubinae et עלמות adolescentularum non est numerus quo significantur virgines alioqui essent vel reginae vel Con- cubinae.

20 *Viam viri in adolescentia* Ebraica habent בעלמות *in virgine*, aliqui exponunt signa immi- nutae virginitatis, alii amatorias artes.

[ad p. 385] De aliis quos Ethnici e virgine natos fabulati. Budda Gymnosophista. Hieron[.] *contra Jovin.* lib. I. c. 26. et Socrates lib. I. c. 22[.] de quodam Therebintho. Celebrem Ang-

6 *Alma erg. L* 8 clausae. (1) Phurnutus *de Nat. deorum* in Neptun. (2) *Virginem L*

4f. Ipsi ... §. 29[.]: vgl. R. MARTINI, *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos*, Paris 1651, II, 3, 29, S. 233 f. 7 Aquila ... Hieronymo: vgl. HIERONYMUS, *Commentariorum in Isaiam libri octodecim*, III, 7, 14. 8 (Variante) Phurnutus *de Nat. deorum* in Neptun.: vgl. L. AENNEUS PHURNUTUS (L. Annaeus Cornutus), *Theologiae Graecae compendium (De natura deorum)*, cap. 22. 8 *Virginem abditam* ... Danaen: HORAZ (Qu. Horatius Flaccus), *Carmina*, III, 16, 5. 9f. revelare ... XVIII. 6: vgl. 3. Mose (Leviticus) 18, 6 u. 5. Moses (Deuteronomium) 22, 30 u. 27, 20. 11 Jesaias ... signum: vgl. Isaias 7, 14. 12 Rebecca ... XXIV. 16. 43: vgl. 1. Mose (Genesis), 24, 16 u. 24, 43. 13 tributum ... II. 8.: vgl. 2. Mose (Exodus) 2, 8. 14–19 Judaei ... Concubinae: vgl. Hoheslied (Canticum canticorum) 6, 7. 16f. Catullum ... alios: vgl. C. VALERIUS CATULLUS, *Carmina*, 61, 36–38. 20 *Viam ... adolescentia*: Sprüche (Proverbia) 30, 19. 20f. aliqui ... virginitatis: vgl. R. MARTINI, *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos*, Paris 1651, III, 3, 7, 4, S. 581 f. u. NIKOLAUS VON LYRA, *In Proverbia*, zu 30, 19. 22f. Budda ... c. 26.: vgl. HIERONYMUS, *Adversus Jovinianum libri duo*, lib. I, cap. 26, § 42. 23 Socrates ... Therebintho: vgl. SOCRATES SCHOLASTICUS, *Socratis Scholastici et Hermiae Sozomeni Ἐκκλησιαστικῆ ἱστορία (Historia ecclesiastica)*, I, 22. 23–S. 403049.1 Celebrem ... fabulantur: vgl. GEOFFREY of Monmouth, *Historia regum Britanniae*, lib. IV (*Britannie utriusque regum principum origo et gesta insignia*, o. O. 1508, fol. 51 r°).

lorum vatem Merlinum, sine virili congressu natum fabulantur. Sunt apud Turcas pueri quos ἀπάτορας et virginibus prognatos vulgus credit.¹² Dicuntur *Nephes-ogli* animae filii Turcico idiomate et creduntur miranda patrare. Pomponius Mela lib. I. cap. 9. Apin bovem Aegyptium non nasci coitu pecoris, sed coelesti igne conceptum. Judaei ipsi in Midrasch Echa futurum tradunt, ut Messias sine patre nascatur. Idem habet R. Simeon ben Jochai in Genesin et R. Moses Hadarsan in Psalm. 85[.]

[ad p. 386 sq.] Sanhedrin cap. 7. Jesum ex Panthera Mariae marito natum, Orig. lib. 1. *contra Celsum*. Celsum objecisse natum ex Panthera adultero. Error ex eo quod Josephi patrem Pantherem cognominatum tradit Epiphanius in *Haeresi Antidicomarianitorum*. Damascenus vero de orth. fid. lib. 4. c. 15[.] patrem Mariae Joachimum Barpantheris filium.

327 v°

Simon se jactabat natum sine viri opera Clemens *Recogn.* lib. 2. cap. 7. 14[.] Domitianus matrem sibi Minervam virginem ascivit[.] Muhammedus Alcor. Surat. 3. et 20[.] Mariae virginitati perpercit. Origenes Tract. 26. in Matth. et Basil. *de hum. Christi gener.* fuisse in templo locum ubi solis virginibus esset aditus: eo admissam Mariam a Zacharia licet Jesum esset enixa, sed ideo Zachariam a Judaeis esse occisum[.] narrat Suidas in Ἰησοῦς Jesum in sacerdotum numerum coaptatum, matrem de patre rogatam nominasse Deum sed Suidas levis autor. Christus non sacerdos potuit esse, nam ex tribu Juda non Levi, Ebr. VII. 13. 14. nec si mixtum fuisset generis per foeminas ideo factus fuisset Levita, nam foeminarum in familia nulla ratio habebatur[.]

[ad p. 388] Ψευδώνυμος dialogus Originis contra Marcionitas[.]

¹² *Am Rand notiert Leibniz: Huet pag[.] 385.*

2 animae filii *erg. L* 13 *gener. |(Mari) versehentlich nicht gestr. | fuisse L*

1–3 apud Turcas ... patrare: vgl. J. H. HOTTINGER, *Historia orientalis*, Zürich 1651, S. 294 f., 2. verb. u. verm. Ausg. Zürich 1660, S. 478 f. 3 f. Pomponius ... conceptum: vgl. P. MELA, *De chorographia*, I, 9, 58. 7 f. Orig. ... adultero: vgl. ORIGENES, *Contra Celsum*, I, 32 f. 8 f. Error ... Antidicomarianitarum: vgl. EPIPHANIUS VON SALAMIS, *Adversus LXXX haereses opus, quod Panarium sive Arcula inscribitur*, Haereses 78, cap. 7. 9 f. Damascenus ... filium: vgl. JOHANNES DAMASCENUS, *Expositio fidei (De fide orthodoxa)*, IV, 14, 87 (PG 94, Sp. 1156 f.) . 11 Simon ... cap. 7. 14[.]: vgl. CLEMENS ROMANUS (Pseudo-Clemens), *Recognitiones* (secundum translationem quam fecit Rufinus), II, 7 u. II, 14, 11 f. Domitianus ... ascivit: vgl. P. PAPINIUS STATIUS, *Silvae*, I, 1, 5–7. 13–15 Basil. ... occisum: BASILIUS der Große, *Homilia in sanctam Christi generationem*, cap. 5 (PG 31, Sp. 1467–1470). 15 f. Suidas ... Deum: vgl. *Suda*, s. v. Ἰησοῦς (ι 229). 17 Ebr. VII. 13. 14.: vgl. Hebräerbrief 7, 13 f. 20 Ψευδώνυμος ... Marcionitas: vgl. *Carmen adversus Marcionitas*, in G. Fabricius, *Poetarum veterum ecclesiasticorum opera christiana*, Basel 1564, S. 257–286.

Non possunt Evangelii Lucae duo capita priora resecari, salva connexione, nam obiter fuisset tantum locutus Lucas de Jesu.¹³ Cum incidit dicere eum a Johanne baptizatum nec explicuisset nec dixisset quis ille Jesus. Sed et quod dicitur in his duobus capitibus de Jesu ortu ex virgine, convenit cum eo quod dicit Lucas postea. Luc. III. 22. 23. filius ut putabatur
5 Josephi.

[ad p. 389] Jesus dicitur in Luca Bethlemi natus[,] at Joh. I. 45. 46. *a Nazareth*, et se Nazarenum vocat Paulum de coelo compellans Act. XXII. 8. et dictus Galilaeus[.]

[ad p. 390] Censum ab Augusto indictum et a Cyrenio actum non congruere cum Historia Jesu[,] nam auctore Dione id evenisse anno ante mortem Augusti. Cum nasceretur Christus
10 Quintilium Varum fuisse praesidem Judaeae.

[ad p. 390–392] Census Romani imperii ab Augusto ter actus Sueton *Aug.* XXVII[.] Ancyrae tabulae[.] Confirmant in Pandectis Turcicis Leonclavius et in inscriptionibus Gruteri. Secundus census anno Juliano 38[.] ubi videtur coeptus sed durasse usque ad Christi ortum, nam non poterat hoc cito perfici. Saturninus tunc rector Syriae videtur rem perficiendam reliquisse Quintilio Varo. Et Christum natum praeside Quintilio Varo colligitur ex
15 Joseph. *Ant.* XVII. 7. Varus praefuit Syriae cum Antipater ad Herodem rediit, mox Herodes quoque obiit. Anno quo Christus natus aut certe proximo censetur natus Christus. Unde omnis sublata esset difficultas si apud Lucam legi posset Κυϊντιλίου pro Κυρηνίου. Tertull. *contra Marcionem* lib. 4. cap. 19. Censum actum per Saturninum, hoc intelligendum modo quo
20 diximus.

Beza fingit duos a Quirinio census actus et Cyrenio Varo jam muneris socium adjutum ut Saturnino Voluminum scripsit Josephus *Antiqu.* XVI. 14., secuti Bezam Scaliger Casaub. Drus. Petav. Grot[.] sed nec credibile duos Cyrenii census Josephum siluisse, et *praesidem* dictum a Luca, qui tantum censor fuit tunc. Cyrenius Josepho dictus τιμητής και δικαιοδότης
25 lib. XVIII. cap. 1. sed hoc factum post Archelai exilium misso in Syriam Quirino praeside.

¹³ *Am Rand notiert Leibniz*: debuisset hic explicari genealogia Jesu

1 priora *erg. L* 23 credibile | Josephum *versehentlich nicht gestr.* | duos *L* 25 Syriam (1) Cyreni (2) Quirino *L*

4f. Luc. ... Josephi: vgl. Lukas 3, 22 f. 6 Luca Bethlemi natus: vgl. Lukas 2, 4–6. 6 Joh. ... Nazareth: vgl. Johannes 1, 45 f. 6f. se ... XXII. 8.: vgl. Apostelgeschichte 22, 8. 8f. Censum ... Augusti: vgl. J. BODIN, *Colloquium heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis*, lib. 5 (hrsg. v. L. Noack, Schwerin 1857, S. 221) u. DIO CASSIUS, *Historiae Romanae libri XLVI, LXVI*, 28. 11 Censum ... Aug. XXVII[.]: vgl. SÜETON (C. Suetonius Tranquillus), *De vita Caesarum libri octo*, Divus Augustus, cap. 27. 18 apud Lucam ... Κυρηνίου: vgl. Lukas 2, 1. 18f. Tertull. ... Saturninum: vgl. TERTULLIAN (Qu. Septimius Florens Tertullianus), *Adversus Marcionem*, IV, 19. 23 Grot[.]: vgl. H. GROTIUS, *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 2, S. 347 B–348 B zu Lukas 2, 1.

Haec longe post natum Christum. Itaque fingendum Bezae jam ante fuisse Cyrenium in Syria sub Varo eoque adjunctum non ut praesidem sed ut censitorem. Sed haec parum credibilia[.]

[ad p. 392] Objicit Bodinus locum census fuisse domicilium, nec homines locum mutare coactos. Sed notat Livius lib. 38. c. 37. et lib. 42. c. 9. Campanos ex S^{cto} Romae censi coactos ubi socios Latini nominis jussos in civitatibus suis censi[.] adde 1. Forma §. 2. D. *de censibus* et lex imp. Theodosii et Valentin. C. *de naturalibus liberis*[.] adde Novell. 89. c. 2. §. 2[.]

(+ Durum dicere coactum se conferre Bethlehemum, quia origo Davidis inde, quis ad familiarum primas origines talia revocet.¹⁴ Nisi forte specialis cura fuit Romanis jubere omnes ex stirpe Davidis convenire, ut postea Domitianus jussit conquiri homines stirpis Davidriae quos tamen ut vidit abjectos homines <spre>vit et dimisit. Euseb. *Hist.* lib. 3. c. 12. 19. 20. ex Hegesippo +)

328 r°

[ad p. 393] Ait Bodinus foeminas non census. Semper adjectum in censendo: *praeter mulieres*. Sed Dionys. Halicarn. lib. 1. et 5. et 9. nomina parentum quoque et conjugum, sub Servio Tullo. Et apud Livium est tantum praeter orbos, orbas vel praeter pupillos et viduas et Cicero lib. 3. *de legibus Censores populi aevitates suboles familias* [. . .] *censento*. Ulpianus Tyrius ipse lib. 2. *de censibus in Syriis a 14 annis masculi a 12 foeminae usque ad annum 60 tributo capitis obligantur* in l. 3. D. *de censibus*.

Maria Josepho proximo agnato ex lege Mosis nupta ipsa scilicet ἐπίκληρος seu ultima familiae.

[ad p. 395] Macrobianus *Saturn.* lib. 2. cap. 4. *Cum audiisset inter pueros quos in Syria Herodes rex Judaeorum intra bimatum jussit interfici filium quoque ejus occisum ait melius*

¹⁴ *Am Rand:* NB

8f. ad (1) summam generis rediret (2) familiarum L 15 vel praeter erg. L 17f. 60 (1) censentur (2) tributo L

3–7 Bodinus ... §. 2[.]: vgl. J. BODIN, *Colloquium heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis*, lib. 5 (hrsg. v. L. Noack, Schwerin 1857, S. 221 f.). 4f. Livius ... censi: vgl. vielmehr T. LIVIUS, *Ab urbe condita*, XXXIIX, 36 u. XLII, 10. 4 Scto: Senatuconsulto. 11f. Euseb. ... Hegesippo: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, III, 12 u. III, 19 f. 13f. Bodinus ... *mulieres*: vgl. J. BODIN, *Colloquium heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis*, lib. 5 (hrsg. v. L. Noack, Schwerin 1857, S. 222). 14f. Dionys. ... Tullo: vgl. DIONYSIUS HALICARNASSEUS, *Antiquitatum Romanarum libri undecim*, vielmehr IV, 16, V, 20 u. IX, 25. 15 Livium ... viduas: vgl. T. LIVIUS, *Ab urbe condita*, III, 3, 9. 16 Cicero ... *censento* : vgl. M. TULLIUS CICERO, *De legibus*, III, 7, 21–S. 403052.1 Macrobianus ... *filium*: vgl. AMBROSIIUS THEODOSIUS MACROBIUS, *Saturnalia*, II, 4, 11.

esse Herodis porcum esse quam filium[.] Baron. ad annum I. cap. 50[.] putat quendam filium Herodis Iosepho non memoratum bimatum occisum cum pueris Bethleemiticis, recte refutat Casaub. Putat Grotius in Matth. Macrobius confudisse Historias duas Antipatri occisi et Bethleemiticorum[.] (+ Quod Huetius improbat, mihi verum videtur. +)

5 [ad p. 396] Locus Matth. II. 22. 23. *Nazaraeus vocabitur* alludit ad Judic. XIII. 5. 7. et Isaiae XI. 1. juxta Ebraicum exemplar et Isaiae LIII. 2[.]

[ad p. 464] Prop. 9. cap. [84] Judaei cum viderent de Messia affirmari labores angustias ign[om]inias violentam mortem: Hinc rursus honorem potentiam regnum. Hinc duos Messias commenti sunt, unum Iosepho Jacobi et Rachelis filio oriundum, *qui Nehemias*
 10 *Uzielis filius dicendus esset, infelicem hunc et aerumnis devotum, et cruentae morti in praelio obeundae adversus impium et monstrosum Armillum, alterum ex Davidis prosapia oriturum, Israelitici regni vindicem, gloriosum, Israelitas congregaturum, per quem Messias Iosephi filius ad vitam sit revocandus, postquam Deus Armillum et universum Armilli exercitum [. . .] deleverit.* Haec in Beresith Rabba et apud R. David Kimchi Aben Ezram; et in libro sexto
 15 partis secundae Thalmudis qui est de festo Tabernaculorum. Sed ipsi variant in textibus Messiae alterutri assignandis ut Zach. IX. 9. Aben Ezra dubitat, Saadiah Gaon intelligit gloriosum vulgo Messiam humilem.

R. Salomon Jarchi in expos. ad Gemaram Sanhedrin cap. 53[.] Isaiae refert ad Messiam gloriosum etsi ibi passiones[.]

20 [ad p. 494] Veterem legem praeterituram et novam sancendam Isaiae XLIII. 18. vetera praeteri[ta] erunt, quo utitur Paulus 2. Cor. V. 15. Jerem. XXXI. quod R. Moses Nachman refert ad Messiae aetatem[.] Malach. IV. 5. dicere videtur usque ad Eliam novum duraturam legem.

Hinc Christus Matth. XI. 13. *usque ad Johannem prophetae et lex.*

25 Ipse Malach. I. 10. 11. *magnum est nomen meum in gentibus*[.]

[ad p. 495 sq.] In Thalmudis libro Avoda Zara ab Elia definitum 2 millia ante legem, duo millia annorum sub lege[.] duo millia postrema sub doctrina Messiae. Est in Midrasch Cohelet,

3 in Matth. *erg. L* 7 76 *L ändert Hrsg.* 12 gloriosum, (1) Jesuitas (2) Israelitas *L* 26 ab Elia definitum *erg. L* 27 sub (1) lege | (2) doctrina *ers. | L*

2f. refutat Casaub.: vgl. J. CASAUBON, *De rebus sacris et ecclesiasticis exercitationes XVI. Ad Cardinalis Baronii Prolegomena in Annales*, London 1614 u. ö., Genf 1663, exercitatio 2, cap. 16, S. 173 f. (De rebus sacris). 3f. Grotius ... Bethleemiticorum: vgl. H. GROTIUS, *Opera omnia theologica*, Amsterdam 1679, Bd 2, S. 19 B-20 A) zu Matthäus 2, 16. 5f. Locus ... LIII. 2[.]: vgl. Matthäus 2, 22 f. zu Richter (Judicum) 13, 5 u. 13, 7, Isaias 11, 1 u. 53, 2. 9-14 *qui ... deleverit.*: P.-D. HUET, *Demonstratio evangelica*, Paris 1679, S. 464. 16 Zach. IX. 9.: vgl. Sacharja (Zacharias) 9, 9. 20f. Veterem ... Jerem. XXXI.: Isaias 43, 18 f. zu vielmehr 2. Korintherbrief 5, 17 u. Jeremias 31, 31-34. 22 Malach. IV. 5.: vgl. Malachias 4, 5. 24 Christus ... lex: vgl. Matthäus 11, 13. 25 Malach. ... *gentibus*: Maleachi (Malachias) I, 10 f.

Legem quam homo discit in hoc seculo vanitatem esse prae lege Messiae. Et apud R. Simeonem in Jalkut in Isaiam *Deum per Messiam novam legem esse daturum.*

[ad p. 507] Isaiæ XXI. 6. 7. ascensor asini et ascensor cameli. Putant Muhamedani priorem esse Christum, posteriorem Muhammedem ex Epistola cujusdam Muhamedani Romam missa Hacspan *de usu librorum Rabbinicorum* cap. 2. 5

328 v°

[ad p. 519] Quod Jeremiae tribuit Matthaeus XXVII. 3. de 30 argenteis hoc est Zachariae XI. 12. 13. Dicendum esse lapsum librorum, ob Ἰριὰς Ζριὰς, quae facile confunduntur[.] Syriaca interpretatio habet nec Jeremiae nec Zachariae nomen, item Persica nec (teste Augustino *de cons. Evang.* lib. 4. c. 7) Latini codices quidam. Origenes tractatu 35[.] in *Matth.* item Euseb. lib. 10. *demonstrationis* putant esse mendum. 10

Hieronymus refert Apocryphum Jeremiae librum a Nazaraeae sectae Hebraeo sibi communicatum in quo testimonium illud extabat propriis conceptum verbis.

[ad p. 523] Psalm. XXI. 17. *Foderunt manus meas et pedes meos.* Judaei de Christianis (hi) de Judaeis queruntur corruptam lectionem LXX. legere vocem quae significat *foderunt* כר. 15

[ad p. 524 sq.] Thau Samariticum σαυροειδὲς Ezechieli memoratum crucis Christi symbolum.

T. ⁺_x utramque crucis formam habet Thau in vetustis Hebraeorum siclis[.] Origenes exponens Ezechielis locum ait se accepisse ab Ebraeo in antiquis Elementis (+ id est Samariticis [+]) Tau formam crucis habere. Duplex Samaritis scriptura Tau. Vid. R. Azarias et Angelus 20

6 de (1) Hakeldama (2) 30 argenteis L 10 esse (1) erro (2) mendum L

3–5 Muhamedani ... cap. 2.: vgl. Y.-T. MÜHLHAUSEN (Rabbi Lipmann), *Liber Nizachon Rabbi Lipmanni* [...] *Accessit Tractatus de usu librorum Rabbinicorum*, hrsg. v. Th. Hackspan, Nürnberg 1644, cap. 2, S. 400 f. 6f. Jeremiae ... confunduntur: Matthäus 27, 3–5 u. Sacharja (Zacharias) 11, 12 f. Die vermeintliche Zuschreibung an Jeremias geht auf einen Kopistenfehler zurück, da sich die oft kontrahiert geschriebenen Namen nur durch den ersten Buchstaben unterscheiden. 8f. Syriaca ... quidam: vgl. A. AUGUSTINUS, *De consensu evangelistarum*, lib. 3, cap. 7, Fehlzweisung bereits bei Huet. 10 Euseb. ... mendum: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Demonstratio evangelica*, X, 4, 2. 11f. Hieronymus ... verbis: vgl. HIERONYMUS, *Commentarii in Matthaeum*, lib. IV, zu Matthaeus 27, 9 f. (PL 26, Sp. 205). 13 *Foderunt ... meos*: Psalm 26, 17. 16 σαυροειδὲς Ezechieli memoratum: vgl. Ezechiel 9, 4. Das Formulierung σαυροειδὲς findet sich belegt nur bei ARISTOTELES, *Historia animalium*, 503 a16. 18–20 Origenes ... habere: vgl. ORIGENES, *Selecta in Psalmos (fragmenta e catenis)* (PG 12, Sp. 1104) u. *Selecta in Ezechielem (fragmenta e catenis)* (PG 13, Sp. 801). 20–S. 403054.1 Angelus Rocca: A. ROCCA, *Bibliotheca Apostolica Vaticana*, Rom 1591, De iis qui varios idiomatum characteres, variaque disciplinarum genera invenerunt, S. 83 f. (in *Opera omnia tempore ejusdem auctoris, scilicet, impressa*, Rom 1719, Bd 2, S. 212).

Rocca. Etiam Aethiopicibus et Coptis, <at> Graecis et Latinis Thau caret vertice illo eminente in quo titulus criminis scribebatur[.]

Alii simpliciter interpretantur locum Ezechielis Thau id est signum. Cyprian. lib. 2. testim. adversus Judaeos cap. 22. adde Matth. XXIV. 30[.] Apoc. IX. 4[.] sed Theodotion teste Hieron[.] in Ezech. IX. expressit ipsum Tau Ebraicum, item Aquila teste Origene cujus verba repraesentat Romanae scripturae sacrae editio. [ad p. 525] Falsus Tertullianus *adv. Marcion.* lib. 3. c. 22. esse Tau quale Graecum et Latinum. Et quia vetus Latina qua usus Tertullianus expressa ad LXX, hinc suspicior fuisse in LXX non ut hodie legitur τὸ σημεῖον sed ταῦ σημεῖον[.]

10 [ad p. 537] Galatinus lib. 4. refert testimonium R. Simeonis ben Jochai de morte filii Dei humana carne patientis[.]

Magnus Pan mortuus est. Plutarchus lib. de desitis oraculis[.]

[ad p. 540–543] Oseae VI. 3. 4. in tertia die nos suscitabit[.] Oseae XIII. 14. ero mors tua inferne. de Messiae resurrectione in Beresith Rabba R. Moses Hadarsan posteriorem locum
15 [explicat].

[ad p. 553] De eo qui [jacet] ἄπνους exempl. Plin. lib. 7. c. 52. item Galen. *de locis affectis* lib. 6.

Historia Eris apud Platonem lib. X. *de republ.* (Adde Plutarch. *Sympos.* lib. 9. c. 5[.] et Aene. Gazae. *Theophrasto*) est μύθος <καὶ> ἀπόλογος ipso teste Platone.

20 [ad p. 558] *Ipsum*, id est semen *conteret caput serpentis*, ita vertimus post Irenaeum lib 4. c. 78. Cyprian. Testim. lib. 2. c. 9. et Onkelon. Hebraicum exemplar in dubium hic non vocandum confirmatum a Samaritico[.]

4 adde *erg. L* 13f. Oseae ... inferne *erg. L* 15 explicant *L ändert Hrsg.* 16 De (1) eis qui jacent (2) eo qui |jacent *ändert Hrsg. |L*

3 locum Ezechielis: vgl. Ezechiel 9,4. 3f. Cyprian. ... cap. 22.: vgl. CYPRIAN, *Ad Quirinum*, II, 22. 4 Matth. ... IX. 4: vgl. Matthäus 24, 30 u. Offenbarung (Apocalypsis) 9, 4. 4f. Theodotion ... Ebraicum: HIERONYMUS, *Commentarii in Ezechielem*, lib. III, zu Ezechiel 9, 4. 6 editio: vgl. *Vetus testamentum graecum ex versione Septuaginta interpretum, juxta Exemplar Vaticanum Romae editum*, London 1653. 6f. Tertullianus ... Latinum: vgl. TERTULLIAN (Qu. Septimius Florens Tertullianus), *Adversus Marcionem*, III, 22. 10f. Galatinus ... patientis: vgl. P. GALATINUS, *Opus de arcanis catholicae veritatis in hebraicis libris, praesertim in Talmud inventis*, Basel 1550, lib. IV, cap. 18 (Frankfurt 1602, Sp. 248 D). 12 Magnus ... oraculis: vgl. PLUTARCH, *De oraculorum defectu*, 419 C-D. 13 in ... suscitabit: vgl. Hosea 6, 3. 13f. ero ... inferne: vgl. Hosea 13, 14. 16 De ... c. 52.: vgl. PLINIUS D. Ä. (C. Plinius Secundus), *Naturalis Historiae libri XXXVII*, VII, 52. 16f. Galen. ... lib. 6.: vgl. GALEN, *De locis affectis libri VI, (Opera omnia, Bd 8, S. 415)*. 18f. Historia ... Platone: zu Eris Pamphilus vgl. PLATON, *De republica*, lib. X, 614 B. 18 Plutarch. ... c. 5[.]: vgl. PLUTARCH, *Quaestionum convivalium libri novem*, IX, 5 (740 B). 19 Aene. Gazae. *Theophrasto*: vgl. AENEAS VON GAZA, *Theophrastus sive de animarum immortalitate et corporum resurrectione dialogus* (hrsg. v. E. Colonna, Neapel 1958, S. 64). 20 *Ipsum* ... *serpentis*: vgl. 1. Mose (Genesis) 3, 15. 21 Cyprian. ... c. 9.: vgl. CYPRIAN, *Ad Quirinum*, II, 9.

329 r°

[ad p. 560 sq.] Zach. IX. 11. de vinctis de lacu emissis sanguine Testamenti[.] Thalmudistae in lib. Joma effuso sanguine peccata condonari. Locum <autem> Zachariae de Christo intelligunt Thalmudistae et R. Salomon Jarchi[.]

[ad p. 565] Sidonius Apollinaris christianus lib. 8. *Epist.* 3. nimis laudat Apollonium Tyaneum. Philostratus centum amplius annis posterior Apollonio scripsit aliena fide. Jesu Christi Historia scripta a coaetaneis figmentum Apollonii ad imitationem Christi[.]

[ad p. 624] Hircus ἀποπομπᾶος. Matth. XXVIII. 20. 1. Petr. II. 24[.] Christum significat. Aeneus serpens exaltandus Joh. III. adde Ephes. VI. 16[.]

[ad p. 631] Miltiadis liber περὶ τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν non debere prophetam loqui in furore. Hinc a veteribus Montanus, Prisca, Maximilla, rejecti[.]

[ad p. 632 sq.] Quidam impii dicunt fieri Jesu Historiam ex prophetis, ut ex Homero Centonibus quidvis. Verum in Centonibus sufficit locutiones adhiberi, nec necesse est adhiberi sententias. Deinde Cento duos ad summum versus integros sumi patitur[.]

[ad p. 639] Post operam a Blondello in Sibyllinorum carminum futilitate ostendenda utiliter positam mihi ingratus labor poneretur, quanquam et ea quae nuper in contrarium attulit Joh. Crassetius cum fructu et voluptate legi possunt.

[ad p. 647 sq.] In¹⁵ additionibus Arabes quo convocant numerorum characteres esse delatos ex Graecis literis satis coacte ut cum 5 facit ex ε. ξ inferiore parte solum sinistrorsum versa 5 ([+] sed ita faciet quilibet ex quolibet. [+]).

¹⁵ *Am Rand vermerkt Leibniz: Huet pag. 648*

20

2 Joma (1) Christum (2) effuso L 12 Verum (1) lex Centonum (2) in L 15 utiliter erg. L

1 Zach. ... Testamenti: vgl. Sacharja (Zacharias) 9, 11. 4f. Sidonius ... Tyaneum: vgl. SIDONIUS APOLLINARIS, *Epistularum Libri IX*, VIII, 3. 5 Philostratus ... fide: vgl. FL. PHILOSTRATOS, *Vita Apollonii*, I, 3. 7 Hircus ... Matth. XXVIII. 20.: Der Bezug, der bei Huet einer anderen Textpassage einige Zeilen höher zuzuordnen ist, wurde irrtümlich von Leibniz ebenfalls auf »Hircus ἀποπομπᾶος« (3. Mose (Leviticus) 16, 10) bezogen. 7 1. Petr. ... significat: vgl. 1. Petrusbrief 2, 24. 8 Aeneus ... VI. 16[.]: vgl. Johannes 3, 14 u. Epheserbrief 6, 16. 9f. Miltiadis ... rejecti: vgl. EUSEBIUS VON CAESAREA, *Historiae ecclesiasticae libri decem*, V, 17. 11f. Homero Centonibus: vgl. EUDOCIA AUGUSTA, *Homero-centones*. 14 Post ... possunt: Auszug in enger, aber nicht wörtlicher Übernahme aus Huet. 14 operam ... ostendenda: vgl. D. BLONDEL, *Des sibylles célébrées tant par l'antiquité payenne que par les saints peres, discours traittant des noms et du nombre des sibylles, de leurs conditions, de la forme et matiere de leurs vers, des livres qui portent jusq'aujourd'huy leurs noms*, Paris 1649. 15f. ea ... Crassetius: vgl. J. CRASSET, *Dissertation sur les oracles des Sibylles*, Paris 1678.

[additio ad prop. IV, cap. 13] Sciendum est propriis numerorum characteribus Arabes caruisse ac propterea Notariis Christianis esse usos, et vetuisse Walidem Califam Syriae ulla numerorum notas in [rationario] imperii adhiberi, quod Graecos qui hactenus fuerant in usu aspernaretur[.] Arabici vero deessent: *quoniam*, inquit Landulphus Sagax, *impossibile est*
 5 *eorum lingua monadem vel dualitatem aut trinitatem, aut octo et dimidium, aut tria scribi propter quod et usque hodie notarii sunt Christiani.* Haec ille[.] Immerito itaque Sagax reprehenditur a Seldeno, eo argumento quod Christiani hodie receptas ab Arabibus acceperint.

[ad p. 650] In Addendis sub fin. pag. 650 ait Huetius: *Tantum esse sub aequatore soli fertilitatem et temperiem aëris, ut sine Patre et matre homines terra gigni possint, Avicenna*
 10 *existimavit Averroë teste ad Phys. lib. 8. et Metaph. lib. 2. atque sic ortum esse Haïum ben Yokdan finxit Ebn Tophail Avicennae doctrinam secutus in Epistola quam edidit Pokokius[.]*

1–7 Sciendum ... acceperint *erg. L* 3 ratiocinatio *L ändert Hrsg. nach Huet, 2. Ausg. 1680*
 6 Haec ille *erg. L* 9 *possint, (1) Averroës (2) Avicenna L*

1–7 Sciendum ... acceperint: Vorlage dieser Passage ist eine spätere Ergänzung zu prop. IV, cap. 13 (nach Abschnitt 9, S. 139 in der 1. Ausgabe von 1679). Sie ist ab der 2. verb. u. verm. Ausgabe der *Demonstratio evangelica* (Amsterdam 1680, S. 253) zu finden. Wann Leibniz diesen Nachtrag vorgenommen und welche Ausgabe er dafür herangezogen hat, ist unklar. 4–6 *quoniam ... Christiani*: LANDULPHUS SAGAX, *Historia miscella*, lib. XX, cap. 22 (PL 95, S. 1066 B). 6f. Immerito ... Seldeno: vgl. EUTYCHIUS, *Contextio Gemmarum, sive, Eutychiei Patriarchae Alexandrini Annales*, hrsg. v. J. Selden, übers. v. E. Pococke, Oxford 1658, Bd 1, Praefatio, S. †. 8 Addendis: Addendum zu S. 385, Z. 19. 10f. *Haïum ... Pokokius*: vgl. IBN-TUFAIL, *Philosophus autodidactus sive Epistola Abi Jaafar ebn Tophail de Hai ebn Yokdhan, in qua ostenditur, quomodo ex inferiorum contemplatione ad superiorum notitiam ratio humana ascendere possit*, übers. v. E. Pococke d. J. u. hrsg. v. E. Pococke d. Ä., Oxford 1671 (hrsg. v. L. Gauthier, Algier 1900, S. 19 f.).